

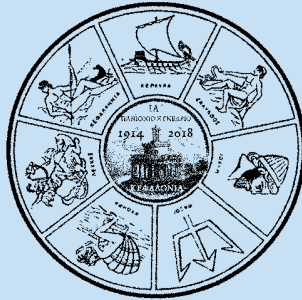
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΒΡΑΒΕΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΙΑ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Κεφαλονιά, 21-25 Μαΐου 2018

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Τόμος II: Πολιτική Ιστορία του 20ού αιώνα
και ειδικότερες θεματικές



Επιμέλεια τόμου: ΗΛΙΑΣ ΤΟΥΜΑΣΑΤΟΣ, Δρ Ιστορίας

Γενική Εποπτεία:

Ο Πρόεδρος της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ

PROCEEDINGS

Vol. II: Political History of the 20th Century
and Special Topics

XI INTERNATIONAL PANIONIAN CONFERENCE

LIFE AND CULTURE IN THE IONIAN ISLANDS

CERHALONIA, GREECE, MAY 21-25, 2018

ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ
2019

Ο ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΟΣ ΚΛΗΡΟΣ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1631-1641
ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΕΝΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑ

Σπύρος Χρ. Καρύδης

Εκπαιδευτικός, διδάκτωρ Θεολογίας

Τὸ ζήτημα τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου, κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο ποὺ καλύπτει ἡ ἔρευνα, ἀπασχόλησε ἔντονα τὴ Βενετία. Οἱ πρῶτες παρεμβάσεις τῆς γιὰ τὴν Κέρκυρα, χρονολογούμενες ἀπὸ τὸ 1614, ἀφοροῦσαν στὸν περιορισμὸ τῆς σύναψης πολλαπλῶν συμβάσεων ἱερουργίας ἀπὸ τὰ ἴδια πρόσωπα, ποὺ εἶχαν ὡς συνέπεια τὴν ἔλλιπὴ ἱερουργία τῶν ναῶν ἀλλὰ καὶ τὴν ἀδυναμία ἐξασφάλισης τῶν πρὸς τὸ ζῆν γιὰ πολλοὺς κληρικούς, οἱ ὁποῖοι στεροῦνταν ἄλλης προσόδου. Οἱ ρυθμίσεις αὐτὲς ἐπαναλήφθηκαν καὶ στὸ διάταγμα τῆς 8ης Φεβρουαρίου 1622 τοῦ γενικοῦ προβλεπτῆ Giust' Antonio Belegno¹. Ἡ σημαντικότερη ὅμως παρέμβαση στὸν τομέα τοῦ κλήρου ἦταν ἐκείνη τοῦ γενικοῦ προβλεπτῆ Antonio Pisani τὸ 1631, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή του στὰ νησιά, ὅπου διαπίστωσε (σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενον τῶν διαταγμάτων του καὶ τῆς ἀναφορᾶς του στὴν κεντρικὴ Διοίκηση) ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι κληρικοὶ ἦταν ἀπαίδευτοι καὶ εἶχαν ἐνταχθεῖ στὸν κλῆρο μὲ στόχο τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ τὶς ἀγγαρεῖες καὶ τὶς ἄλλες ὑπηρεσίες πρὸς τὸ Δημόσιο, χωρὶς νὰ πληροῦν τὶς ἡλικιακὲς προϋποθέσεις ποὺ ὄριζαν οἱ κανόνες καὶ χωρὶς, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, νὰ γνωρίζουν ἀνάγνωσι καὶ γραφή, ἐνῶ ὡς γάγγραινα κατέτρωγε τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ἡ σιμωνία².

1. G. POJAGO, *Le leggi municipali delle Isole Jonie dall'anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, τ. 1, Corfù, Dalla Tipografia del Governo, 1846, σσ. 127 καὶ 158-160. Βλ. καὶ ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες καὶ συναδελφικοὶ ναοὶ στὴν Κέρκυρα (15ος-19ος αἰ.)*, Ἀθήνα, Σταμούλης, 2004, σ. 208.

2. SP. KARYDIS, «Il clero ortodosso delle Isole Ionie sotto la dominazione veneziana nel 17° e 18° secolo. Un mondo di contrasti», *Collegio Flangini 350 anni, Κολλέγιο Φλαγγίνη 350 χρόνια*, Atene-Venezia 2016, σ. 229 ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Γιὰ τὶς ἀγγαρεῖες βλ. ΣΠ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, «Ἡ ἀγγαρεία στὴν Κέρκυρα κατὰ τὸν ὄψιμο Μεσαίωνα», *Ἐῶνα καὶ Ἐσπέρια*, τ. 4 (1999-2000), σσ. 133-174· Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, «Ἡ ἀγγαρεία τῆς θάλασσας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογία*, τ. 16-19 (1983-1984), σσ. 103-139· Γ. ΜΠΑΛΛΑΣ, «Ἡ ἀγγαρεία τῆς θάλασσας στὰ χρόνια τῆς βενετικῆς κυριαρχίας στὴν Κεφαλονιά (ΙΖ' αἰώνας)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 11 (2006-2008), σσ. 241-260· Γ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Εἰδήσεις γιὰ τὴν ἐπιβολὴ ἀγγαρειῶν στὴν Provincia di Laconia κατὰ τὴν περίοδο τῆς δευτέρας Βενετοκρατίας», *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, τ. 13 (1996), σσ. 405-426.

1. Τὸ διάταγμα τοῦ 1631 καὶ ἡ ἐπικύρωσή του

Μὲ τρία διατάγματα, ἓνα γιὰ τὴν Κέρκυρα καὶ δύο γιὰ τὰ ἄλλα νησιά, ὁ Pisani ἐπέδιωσε νὰ βελτιώσει τὴν κατάσταση τοῦ κλήρου μὲ τὸν καθορισμὸ τοῦ πλαισίου σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε στὸ ἐξῆς νὰ γίνονται οἱ χειροτονίες. Στὴν Κέρκυρα, μὲ τὸ διάταγμα τῆς 25ης Μαΐου 1631, ὄρισε τὴ σύσταση κληρικολαϊκῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς, ἀποτελούμενης ἀπὸ τὴν τοπικὴ βενετικὴ Διοίκηση, τοὺς ὀφφικιούχους ἱερεῖς καὶ τὰ μέλη τοῦ Συμβουλευτικοῦ Συνεδρίου, ἡ ὁποία θὰ ἐξέταζε τοὺς ὑποψήφιους ἱερεῖς καὶ θὰ ἀποφαινόταν γιὰ τὴν ἐπάρκειά τους. Ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς θὰ χορηγοῦσε στὴ συνέχεια τὴν ἄδεια χειροτονίας, ἀφοῦ προηγουμένως ὁ ὑποψήφιος εἶχε κριθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἱκανός, σύμφωνα μὲ τὰ προβλεπόμενα στοὺς ἱεροὺς κανόνες. Μὲ τὸ ἴδιο διάταγμα ὀρίστηκε ὡς κατώτερο ὄριο ἡλικίας γιὰ τὸν διάκονο τὸ 25ο ἔτος καὶ τὸ 30ὸ γιὰ τὸν πρεσβύτερο καὶ ἀπαγορεύτηκε ἡ χειροτονία ἀπὸ ἐπισκόπους ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς βενετικῆς ἐπικράτειας. Ἐπιπλέον ἐπιβλήθηκε ἡ τήρηση ληξιαρχικῶν βιβλίων στοὺς ναοὺς, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸς ὁ ἔλεγχος τῆς ἡλικίας τοῦ καθενός³.

Δέκα χρόνια μετὰ, ἡ κερκυραϊκὴ Κοινότητα συμπεριέλαβε στὰ αἰτήματα τῆς πρεσβείας πού ἀπέστειλε στὴ Βενετία καὶ τὴν ἐπικύρωση τοῦ διατάγματος Pisani. Στὸ Ἀρχεῖο τῆς Κέρκυρας σώζεται τὸ κείμενο τῆς πρεσβείας στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται, πέραν τῆς ἐπικύρωσης, τὸ ψηφισμένο ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῶν 150 αἶτημα καὶ ἀπόσπασμα τοῦ διατάγματος⁴. Ἐκτὸς αὐτῶν, στὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας σώζονται τὰ πρωτότυπα ἐγγράφα πού στάλθηκαν, μαζί μὲ τὰ συνημμένα τους, συνοδευόμενα ἀπὸ τὸ σχετικὸ ὑπόμνημα τοῦ βάλιου Antonio Girardo⁵. Πιὸ συγκεκριμένα:

Στις 15 Νοεμβρίου 1641 οἱ σύνδικοι Στάθης Μορέλος, Φραντζέσκος Βενιέρ, Στέφανος Μάστρακας καὶ Στέφανος Πετριτῆς, κατέθεσαν στὸ Συμβού-

3. Βλ. KARYDIS, «Clero», σσ. 238-239. Στὴν Κεφαλονιά καὶ στὴ Ζάκυνθο, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος καθοριστικὲς ἦταν δύο παρεμβάσεις. Στις 13 Σεπτεμβρίου 1631, στὸ πλαίσιο τῆς διευθέτησης ζητημάτων πού ἀφοροῦσαν τὴ δικαιοδοσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας στὴ Ζάκυνθο, ὀρίστηκε ὁ ἔλεγχος τῶν ὑποψηφίων πρὸς χειροτονία ἀπὸ τὸν πρωτοπαπᾶ Ζακύνθου ἢ ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο, ἐφόσον ἦταν παρών, γιὰ νὰ ἀποφεύγονται στὸ μέλλον περιπτώσεις ἐντάξης ἀναξίων στὸν κλῆρο. Εἰδικότερα μὲ τὸ διάταγμα τῆς 10ης Νοεμβρίου 1631 ὀρίστηκε, ὅπως καὶ στὴν Κέρκυρα, ὅτι οἱ ὑποψήφιοι ἔπρεπε νὰ εἶναι ἄνω τῶν 30 ἐτῶν καὶ νὰ ἐξετάζονται ἀπὸ ἐπιτροπὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ τοὺς ὀφφικιούχους ἱερεῖς, τὴ βενετικὴ διοίκηση καὶ τοὺς κήσορες, τέλος δὲ νὰ ἐγκρίνονται ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο. Μὲ τὸ ἴδιο διάταγμα ἐπιβλήθηκε καὶ ἡ τήρηση ληξιαρχικῶν βιβλίων, μὲ βάση τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ πιστοποιηθεῖ ἡ ἡλικία τῶν ὑποψηφίων (ὁ.π., σσ. 241-242).

4. Γ.Α.Κ.-Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας (Α.Ν.Κ.), Ἐνετοκρατία, φάκ. 100, ἀρ. 38 (στὸ ἐξῆς: Πρεσβεία 1641).

5. Archivio di Stato di Venezia (A.S.V.), Senato, Deliberazioni, Mar, filza 343, φ.χ.ά.

λιο τῶν 150 πρὸς ψήφιση πρόταση αἰτήματος στὸ ὁποῖο περιέγραφαν τὴν κατάσταση τοῦ κερκυραϊκοῦ κλήρου μὲ τὰ μελανότερα χρώματα, ἐξῆραν τὴν πρωτοβουλία τοῦ Pisani νὰ ρυθμίσει τὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν κλῆρο μὲ τὸ διάταγμα τῆς 25ης Μαΐου 1631, καὶ ζητοῦσαν τὴν ἐπικύρωσή του. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν κατάσταση τοῦ κλήρου ἐπεσήμαιναν τὴν τάση νὰ χειροτονοῦνται διάκονοι καὶ ἱερεῖς ἀνήλικοι καὶ γενικότερα ἀκατάλληλοι, τόνιζαν ὅτι ἀπώτερος σκοπὸς τῶν χειροτονουμένων ἦταν ἡ ἀποφυγὴ τῆς ὑποχρέωσης παροχῆς ὑπηρεσίας στὶς γαλέρες, στὴν παραγωγὴ ἀλατιοῦ, στὰ δημόσια ἔργα, στὴ φρουρὰ τοῦ νησιοῦ καὶ στὶς ἄλλες ἀνάγκες ποὺ συνεχῶς παρουσιάζονταν, καὶ ἐπιπλέον ἐπεσήμαιναν ὅτι μὲ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν κληρικῶν προξενοῦνταν διαμάχες οἱ ὁποῖες κατέληγαν στὰ δικαστήρια, ὀφειλόμενες στὴ διεκδίκηση τῶν διαθέσιμων θέσεων ἐφημερίας στοὺς ὑπάρχοντες ναοὺς τοῦ νησιοῦ. Τὴν ἴδια ἡμέρα ἐγκρίθηκε τὸ αἴτημα μὲ 70 θετικὲς ψήφους ἔναντι 27 ἀρνητικῶν καὶ ὀρίστηκε ὡς πρέσβης καὶ ὑπερασπιστὴς τῶν δικαιωμάτων τῆς Κοινότητος ὁ Στέλιος Μάστρακας⁶. Τὸ αἴτημα, μὲ τρία συνημμένα ἔγγραφα, ὑποβλήθηκε στὴ συνέχεια στὴν τοπικὴ βενετικὴ Διοίκηση ὥστε νὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς πρεσβείας⁷.

Στὶς 23 Νοεμβρίου, ὁ βασιλεὺς Antonio Girardo, μὲ τοὺς συμβούλους του, συνέταξε τὸ συνοδευτικὸ τοῦ αἰτήματος ὑπόμνημα στὸ ὁποῖο περιέγραφε τὴν τότε κατάσταση, τονίζοντας τὸν μεγάλον ἀριθμὸ ἱερῶν τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος ποὺ ὑπῆρχαν στὰ χωριά, ὁ ὁποῖος προξενοῦσε συγχύσεις καὶ σκάνδαλα. Ἐπεσήμαινε ὅτι οἱ ἱερεῖς ἀνέρχονταν σὲ περίπου 259, χωρὶς νὰ ὑπολογίζονται οἱ πολλοὶ ἐπίσης μοναχοί, καὶ ὅτι βρισκόνταν ὀκτώ, δέκα ἀκόμη καὶ δεκάξι σὲ ἕνα χωριό. Σημείωνε ὅτι οἱ λίγες καὶ φτωχὲς ἐκκλησίες τοῦ νησιοῦ καὶ ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν κατοίκων δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴ συντήρηση τῶν κληρικῶν, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἦταν νυμφευμένοι καὶ εἶχαν οἰκογένειες. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἦταν πρόξενος δικαστικῶν διαμαχῶν, στὴν προσπάθεια διασφάλισης κάποιας ἐφημερίας, μὲ συνέπεια καὶ τὴν ἐλλιπὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ ζημίαν τῆς Γαληνοτάτης, καθὼς ὅλοι αὐτοὶ ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὶς ἀγγαρεῖες. Ἀκολούθως, περιέγραφε τὸ περιεχόμενον τοῦ διατάγματος τοῦ Pisani, τονίζοντας ἰδιαίτερα τὸ θέμα τῆς ἡλικίας καὶ κἀνοντας σαφεῖς ἀναφορὲς στοὺς σχετικὸς κανόνες τῶν τοπικῶν καὶ οἰκουμενικῶν συνόδων.

6. Τὴν ἐκλογὴ γνωρίζουμε ἀπὸ βεβαίωση τοῦ βασιλοῦ μὲ ἡμερομηνία 23 Νοεμβρίου 1641: A.S.V., Senato, Deliberazioni, Mar, filza 343, φ.χ.ά.. Βλ. καὶ Πρεσβεία 1641, φ. 1v.

7. Γιὰ τὴ διαδικασία ἀποστολῆς τῶν πρεσβειῶν βλ. ΕΡΜ. ΛΟΥΝΤΖΗΣ, *Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν*, ἐν Ἀθήναις 1856, σσ. 34-35. Γιὰ μιὰ ἀποτίμησιν τῶν πρεσβειῶν καὶ τοῦ περιεχομένου τους βλ. ΕΛΛΗ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΑΙΑΝΟΥ, *Κερκυραϊκά*, Ἀθήνα 1997, σσ. 13-14· ἡ ἴδια, *Πρεσβεῖες τῆς βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αἰ.)*. Πηγὴ γιὰ σχεδιάσμα ἀνασύνθεσης τῆς ἐποχῆς, Ἀθήνα, Γ.Α.Κ. Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας, 2002, σσ. 31-32.

Κατά τὸν βάιλο, τὸ διάταγμα δὲν ἐφαρμόστηκε ἕως τὸ 1641, ἐπειδὴ δὲν εἶχε τύχει τῆς ἐγκρίσεως καὶ τῆς ἐπικύρωσης ἀπὸ τῆ Γερουσία, μὲ ἀποτελέσματα ἀρνητικά, ἀφοῦ ὑπῆρχαν τότε ἱερεῖς ἀκόμη καὶ κάτω τῶν 16 ἐτῶν, ἀνίκανοι νὰ τελέσουν τὴ θεία λειτουργία, σύμφωνα μὲ τὰ ἐπισυναπτόμενα ἀπὸ τὴν Κοινότητα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα. Μὲ τὸ ὑπόμνημά του ὁ βάιλος ὑποστήριξε τὸ αἴτημα τῆς Κοινότητος, ἐπιπροσθέτως δὲ πρότεινε νὰ περιοριστεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱερέων σὲ ἓναν ἀνὰ χωριὸ καὶ νὰ ἀπαγορευτεῖ στὸν μέγα πρωτοπαπᾶ κάθε ἀπολαβὴ κατὰ τὴ χορήγηση τῶν ἀδειῶν πρὸς χειροτονία. Τὰ μέτρα αὐτά, θὰ εἶχαν κατὰ τὸν βάιλο, θαυμαστὰ ἀποτελέσματα, ἀφοῦ ὁ μικρὸς ἀριθμὸς θὰ ἐξασφάλιζε στοὺς ἱερεῖς μιὰ εὐπρεπὴ ζωὴ, ἀφιερωμένη στὴν ὑπηρεσία τοῦ Θεοῦ, χωρὶς νὰ ἐπιβαρύνονται οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες, ὁ δὲ πρωτοπαπᾶς δὲν θὰ ἐνέδιδε στὶς πιέσεις γιὰ τὴ χορήγηση πολλῶν ἀδειῶν, ποὺ ἦταν ἐπιζήμιες καὶ γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ καὶ γιὰ τὰ δημόσια πράγματα.

Τὸ αἴτημα τῆς Κοινότητος μαζί μὲ τὸ ὑπόμνημα τῆς βενετικῆς Διοικήσεως στάλθηκαν στὴ Βενετία τὶς ἐπόμενες ἡμέρες. Μαζί μὲ αὐτὰ στάλθηκαν καὶ τὰ ἀκόλουθα ἔγγραφα ὡς συνημμένα στὸ αἴτημα τῆς κερκυραϊκῆς Κοινότητος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀναφορά τους στὸ ὑπόμνημα τοῦ βαΐλου.

1. Ἀπόσπασμα τοῦ διατάγματος τοῦ 1631⁸, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται τὰ τμήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ διαδικασία ἐλέγχου τῆς καταλληλότητος τῶν ὑποψηφίων, στὴ δικαιοδοσία τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ, στοὺς χειροτονοῦντες ἐπισκόπους καὶ στὶς ποινὲς πρὸς τοὺς παραβάτες.

2. Κατάλογος τῶν ἱερέων, ἱερομονάχων καὶ μοναχῶν, ποὺ ζοῦσαν στὰ χωριά, μὲ τὶς ἡλικίες τους. Ὁ κατάλογος, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, στηρίζεται στὰ δεδομένα τῆς ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου τοῦ 1632-34. Τὸ περιεχόμενό του ἐπομένως, ἀλλὰ καὶ ὁ τονισμὸς τῆς ἐξοχῆς, ὡς ἀποδεικτικῶν στοιχείων, στὸ αἴτημα τῆς Κοινότητος καὶ στὸ ὑπόμνημα τοῦ βαΐλου, ὀφείλονται στὰ διαθέσιμα ἀπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ νοηθοῦν ὡς συνειδητὴ προσπάθεια τῆς Κοινότητος νὰ ἐξαιρέσει τὸν ἀστικὸ χῶρο ἢ νὰ προβάλει ὡς κατ' ἐξοχὴν χῶρο ἀντικανονικῆς συμπεριφορᾶς ἐκεῖνον τῆς ὑπαίθρου. Ὁ κατάλογος τεκμηριώνει τόσο τὸ αἴτημα τῆς Κοινότητος γιὰ τὴν ἐπικύρωση τοῦ διατάγματος, ἀφοῦ ἀποδεικνύει τὶς καταγγελίες γιὰ ἀντικανονικὲς χειροτονίες καὶ χειροτονίες ἀνηλίκων, ὅσο καὶ τὸ ὑπόμνημα τοῦ βαΐλου, ἀφοῦ μὲ τὶς ἐπισημάνσεις στὸ περιθώριο γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἱερέων ἀνὰ χωριό, ἐνισχύει τὴν πρόταση γιὰ τὸν περιορισμὸ τῶν ἱερέων.

3. Ἀντίγραφο κανόνων τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων, στὴ λατινικὴ τους ἐκδοχῇ, καθὼς καὶ βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ δύο θέματα: τὴ σιμω-

8. A.S.V., Senato, Deliberazioni, Mar, filza 343, φ.χ.ἀ. Βλ. καὶ Πρεσβεία 1641, φ. 2r-3r. Τὸ κείμενο παρουσιάζει μικρὲς διαφορὲς ἤσσονος σημασίας σὲ σχέση μὲ τὸ δημοσιευμένο κείμενο ἀπὸ τὸν G. POJAGO, *Leggi*, τ. 1, σσ. 188-189.

νία καὶ τὸν χρόνο χειροτονίας τῶν ἱερέων. Ὡς πρὸς τὴν ἡλικία τῶν ὑποψηφίων πρὸς χειροτονία, ἐπισημαίνεται ὁ 11ος κανόνας τῆς Νεοκαισαρείας, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὸν βαθμὸ τοῦ πρεσβυτέρου. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς σιμωνίας, περιλαμβάνονται οἱ κανόνες: 29(30)ος τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, 2ος τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ 22ος τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' Οἰκουμενικῆς συνόδου, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται στὴν διὰ χρημάτων ἀνάδειξη σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης καὶ ὀρίζουν τὴν καθαίρεση τόσο τοῦ χειροτονηθέντος ὅσο καὶ τοῦ χειροτονήσαντος. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα προστίθεται ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ *Decretum de reformatione* τῆς 21ης συνεδρίας τῆς συνόδου τοῦ Trento, τὸ ὁποῖο, γιὰ τὴν καλύτερη πρόληψη καταχρήσεων ἢ σκανδάλων στὰ θέματα χειροτονίας ἀπαγορεύει ἀκόμη καὶ τὰ δῶρα στὰ ἐμπλεκόμενα πρόσωπα⁹. Ἐπίσης ἐπισημαίνεται ὅτι στὸ ἴδιο κλίμα κινοῦνταν καὶ οἱ καζουιστὲς θεολόγοι, καὶ παρατίθεται ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Francisco Tolet¹⁰. Ἡ ἐπιλογή τῆς Κοινότητος νὰ παραθέσει, μαζὶ μὲ τοὺς κανόνες τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων, κείμενα ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Trento καὶ δυτικὴ βιβλιογραφία, φανερώνει τὴ διάθεσή της νὰ ἐντάξει τὸ θέμα στὸ πλαίσιο τῶν σχέσεων τῶν δύο δογμάτων, ὅπως τὸ κατανοοῦσε ἡ Βενετία, δηλαδὴ σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους τῆς ἐνωτικῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐπίλυσή του ἀποδεικνύοντας στὴ Γερουσία τὴν ταύτιση σύνολης τῆς Ἐκκλησίας στὴν καταδίκη τῆς σιμωνίας.

Ἡ ἔμμεση κατηγορία γιὰ τὸν χρηματισμὸ τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ στὴν ἔκδοση τῶν ἀδειῶν, ἡ ὁποία διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν βάλιο καὶ τὴν ὁποία ὑπαινίχθηκε ἡ Κοινότητα, μὲ τὴν κατάθεση τῶν σχετικῶν μὲ τὴ σιμωνία κανόνων, κινήτοποιησαν τὸν μέγα πρωτοπαπᾶ καὶ τὸ Ἱερὸ Τάγμα τῆς Κέρκυρας, οἱ ὁποῖοι ὄρισαν ὡς ἐκπρόσωπό τους στὴ Βενετία τὸν Θεόδωρο Balbi. Αὐτός, μὲ ἔγγραφο τῆς 6ης Ἰανουαρίου 1642 (1641 m.v.) ἀπαίτησε τὴν ἐνημέρωσή του πρὶν ἀπὸ κάθε ἐνέργεια τοῦ πρέσβη τῆς Κοινότητος ποὺ θὰ ἀφοροῦσε τὴν ἐπικύρωση τοῦ διατάγματος καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ¹¹. Στις 10 Ἰανουαρίου 1642 (ἢ 1641 more veneto) πάντως, ἡ βενετικὴ Γερουσία περιορίστηκε μόνον στὴν ἐπικύρωση τοῦ διατάγματος τοῦ 1631 καὶ ὄρισε τὴν ἐφαρμογὴ του¹², χωρὶς νὰ ὑπείσθῃ στὰ ζητήματα ποὺ ὁ βάλιος εἶχε θέσει.

9. Γιὰ τὸ κείμενο βλ. J.T.L. DANZ, *Libri symbolici ecclesiae Romano-Catholicae*, Vimariae 1836, σ. 138. [Ψηφιακὸ ἀντίγραφο: <https://books.google.gr/books?id=Ld5AAAAAYAAJ>].

10. Πρόκειται γιὰ παραπομπὴ στὸ βιβλίο τοῦ FRANCISCO TOLETI, *De Instructione Sacerdotum, et peccatis mortalibus Libri VIII*... Duaci, Ex officina Baltazaris Belleri, ... M.D.C.VIII [1608]. Τὸ κείμενο στις σσ. 866-867. [Ψηφιακὸ ἀντίγραφο: https://books.google.gr/books?id=b_JFAAAAcAAJ].

11. Πρεσβεία 1641, φ. 5r.

12. Πρεσβεία 1641, φ. 1rv. Βλ. ἐπίσης: A.S.V., Senato, Deliberazioni, Mar, filza 343, φ.χ.ά.

2. Η κερκυραϊκή πραγματικότητα

Ο Antonio Pisani, έναν χρόνο μετά την έκδοση των διαταγμάτων, στην αναφορά του τῆς 6ης Ἰουνίου 1632, ἐπεσήμαινε ὅτι ἡ διευθέτηση τοῦ ζητήματος τῶν χειροτονιῶν στὰ νησιά θὰ προσέθετε περίπου 1.000 ἄτομα πρὸς ἐγγραφή στοὺς καταλόγους τῶν ὑπόχρεων σὲ παροχὴ ἀγγαρείας¹³. Ἡ ἐπισημανση αὐτὴ προσδιορίζει τὸν ἀπώτερο στόχο τοῦ ὄλου ἐγχειρήματος, συγχρόνως ὅμως γεννᾷ ἐρωτηματικὰ ἀναφορικὰ μὲ τὶς πραγματικὲς διαστάσεις τοῦ προβλήματος, τὴν ἀκρίβεια τῶν περιγραφῶν καὶ τῶν ἀριθμῶν, τὴ βασιμότητα τῶν κατηγοριῶν ἢ καταγγελιῶν ἀλλὰ καὶ τῶν αἰσιόδοξων προβλέψεων. Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ καὶ σὲ ἄλλα, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐγγράφων ποὺ μὲν μόλις παρουσιάσαμε, ἐπιχειροῦμε στὴ συνέχεια νὰ ἀπαντήσουμε, περιοριζόμενοι στὴν Κέρκυρα καὶ ἐστιάζοντας κυρίως στὸ πλῆθος τῶν κληρικῶν καὶ στὴν ἀναλογία τους μὲ τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴ δεκαετία 1631-1641, στὸ ζήτημα τῶν ἀντικανονικῶν χειροτονιῶν καὶ εἰδικὰ τῶν χειροτονιῶν ἀνηλίκων, στὴ ἀκρίβεια τῆς θέσης γιὰ τὴν ὑπαρξὴ λίγων καὶ φτωχῶν ναῶν, σὲ σύγκριση μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν κληρικῶν.

2.1. Τὰ ἀρχεακὰ τεκμήρια

Βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν ἀνωτέρω ἀποτελοῦν τὰ ἀκόλουθα πέντε ἀρχεακὰ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὸ διάστημα 1630-1635.

α. Κατάλογος τῶν ναῶν τῆς βόρειας καὶ μέσης Κέρκυρας (γύρω στὸ 1630)

Πιθανὸν τμῆμα ἐκτενέστερης καταγραφῆς, ὁ κατάλογος περιλαμβάνει 258 ἐγγραφῆς κατανεμημένους σὲ χωριά καὶ εὐρύτερες γεωγραφικὲς ἐνότητες, ὀνομαζόμενες «balie», οἱ ὁποῖες ὅμως ταυτίζονται μὲ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες στὶς ὁποῖες ἦταν τότε χωρισμένος ὁ κερκυραϊκὸς χῶρος. Συνολικὰ καταγράφονται 273 ναοὶ μὲ τοὺς ἐφημερίους καὶ τοὺς κτήτορές τους. Ὁ κατάλογος εἶναι ἀχρονολόγητος, μὲ βάση τὰ στοιχεῖα του ὅμως θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὸ 1630. Δημοσιεύτηκε πρόσφατα μὲ ἐκτενὴ σχολιασμό¹⁴.

13. «*avanzerà circa 1000 huomini da descriversi ne rolli de galeotti*», ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ, «Cattastico delle chiese greche. Καταστῆσις τῶν ὀρθόδοξων ναῶν καὶ μονῶν τῆς Ζακύνθου (τὸ ἔτος 1637)», *Θησαυρίσματα*, τ. 34 (2004), σ. 179 σημ. 6 (δημοσίευση ἀποσπάσματος ἀπὸ A.S.V., Collegio, V- Secreta, Relazioni, φάκ. 75).

14. Βλ. ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ - ΓΕΡ. ΔΗΜΟΥΛΑΣ - Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Χῶροι λατρείας καὶ κλῆρος στὴν Κέρκυρα τοῦ 17ου αἰώνα. Ἀρχεακὰ τεκμήρια*, Κέρκυρα, Ἀναγνωστικὴ Ἐταιρία Κέρκυρας, 2018, σσ. κη'-λα', 189-243.

β. Κατάλογος τῶν ἐφημερίων τῶν ἐνοριακῶν ναῶν (1631-1632)

Συντάχθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1632 καὶ στηρίχθηκε στὴν καταγραφή τῶν κληρικῶν οἱ ὅποιοι κλήθηκαν μέσα στὸ 1631 νὰ ἐφαρμόσουν τὸ διάταγμα τοῦ Pisani ὡς πρὸς τὸ σκέλος τῆς τήρησης ληξιαρχικῶν βιβλίων στὶς ἐνορίες τους. Εἶναι δίστηλος καὶ περιλαμβάνει τὰ ὀνόματα 284 ἐφημερίων ναῶν μὲ ἐνορίτες, χωρισμένων σὲ ἔνδεκα γεωγραφικὲς ἐνότητες: τὴν πόλη καὶ τὰ προάστια καὶ τίς δέκα ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες. Δημοσιεύθηκε πρόσφατα μὲ ἐκτενὴ σχολιασμό¹⁵.

γ. Κατάλογος τῶν κληρικῶν τῆς ἐξοχῆς (1632-1634)

Στάλθηκε στὴ Βενετία, συνημμένος στὴν αἴτηση γιὰ τὴν ἐπικύρωση τοῦ διατάγματος. Περιλαμβάνει 258 ὀνόματα, χωρισμένα, σύμφωνα μὲ τὴ διοικητικὴ διαίρεση τοῦ νησιοῦ, σὲ τέσσερα βαϊλάτα καὶ σὲ 89 χωριά καὶ οἰκισμούς. Εἶναι τρίστηλος καὶ ἀναγράφει τὴν ιδιότητα τοῦ προσώπου (parrà, diacono, calvero), τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἔτος τῆς ἡλικίας του. Στὸ δεξι περιθώριο κάθε σελίδας καταγράφεται ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν κληρικῶν ἀνὰ χωριό. Ὁ κατάλογος ἐκτείνεται σὲ 6 φύλλα, σήμερα συρραμμένα μεταξὺ ἄλλων. Ἀπὸ τὸν ἔλεγχο δὲν διαπιστώθηκε χάσμα ποῦ νὰ δικαιολογεῖ τὴν ἀπώλεια φύλλων. Ἄλλωστε τὸν ἴδιο ἀριθμὸ κληρικῶν μὲ αὐτὸν τοῦ καταλόγου ἀναφέρει καὶ τὸ ὑπόμνημα τοῦ βάλιου. Σε σημείωση στὴν κορυφή τοῦ καταλόγου ἐπισημαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ «Copia tratta dall'Anagraffi sive descrizione de tutte le anime dell'isola di Corfù fatta sotto il reggimento dell'illustrissimo signor Lorenzo Dolfin, fù provveditor et capitano la qual serve anco sotto l'attual illustrissimo signor Marc'Antonio Memmo provveditor et capitano». Ὁ κατάλογος ἐπομένως εἶναι ἀντίγραφο ἀπὸ τὴν ἀναγραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ ποῦ ἔγινε στὰ χρόνια τοῦ προβλεπτή-καπιτάνου Lorenzo Dolfin. Ὁ Lorenzo Dolfin κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τὸ διάστημα 1632-1634¹⁶. Ἡ ἐκθεσὴ του πρὸς τὴ Γερουσία

15. ΚΑΡΥΔΗΣ-ΔΗΜΟΥΛΑΣ-ΠΟΥΛΗΣ, *Τεκμήρια*, σσ. λα'-λγ', 245-296.

16. ΣΠ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Ἀναμνηστικὸν τεῦχος τῆς Πανιονίου Ἀναδρομικῆς Ἐκθέσεως, Μέρος Α'*, Ἐνετοκρατία, ἐν Κερκύρα 1914, σ. 15. Ὁ Lorenzo Dolfin ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸν Alvise Contarini, πρέσβη στὴ Ρώμη, ἀπὸ τὴν Κέρκυρα τὸ διάστημα ἀπὸ 20 Σεπτεμβρίου 1633 ἕως 16 Ἰουλίου 1635 (Biblioteca Nazionale Marciana, Χφ., It. X. 206 (=6260), φ. 35r-45r), ἐνῶ λίγο πρὶν καὶ λίγο μετὰ οἱ ἐπιστολὲς του προέρχονται ἀπὸ τὴν Βενετία. Πιθανὸν στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ χρειάζεται διόρθωση τῶν καταλόγων. Ταυτίζεται μὲ τὸν μετέπειτα γενικὸ προβλεπτή τῶν τριῶν νησιῶν, ἡ θητεία τοῦ ὁποίου στὴ βιβλιογραφία ὀρίζεται κατὰ περίπτωσιν, στὸ 1647-1648, στὸ 1648, στὸ 1649 (βλ. Α. VALORI, *Condottieri e generali del Seicento*, Roma, 1943, σ. 127· ΑΘ. ΤΣΙΤΣΑΣ, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (Θεσμοί)*, Κέρκυρα 1989, σ. 121· LINDA BOREAN, «Una memoria di pietre fine et belle». Il monumento di Lorenzo Dolfin nella chiesa di San Lazzaro dei Mendicanti», *La chiesa di San Lazzaro dei Mendicanti*, Venezia, Marcianum Press, 2014, σσ. 189-204 (διαθέσιμο στὴν ἠλ. διεύθυνση: <https://www.academia.edu/3539016>). Ὁ ἴδιος διετέλεσε, podestà στὴν Padova τὸ 1646-47, καὶ τέλος provveditore gene-

χρονολογείται στην 1η Σεπτεμβρίου 1635¹⁷, ή απογραφή όμως στην όποια γίνεται ή παραπομπή θά πρέπει να όριστεί κατά τή διάρκεια τής θητείας του, τó πιθανότερο περί τó 1633. Για τήν απογραφή δέν έχουμε άλλα στοιχεία ούτε έχει διασωθεί από αύτην απογραφικό ύλικό, όπως άλλωστε δέν έχει διασωθεί και για πολλές άλλες, με εξαίρεση εκείνες του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα¹⁸. Η πληροφορία επομένως του καταλόγου για τή διενέργειά της είναι σημαντική, αλλά και τó περιεχόμενο που άντλήθηκε από αύτην και σώζεται στον κατάλογο είναι εξίσου σημαντικό, αφού προσδιορίζει τήν έκτασή της, τήν τυπολογία της και τις ελλείψεις της. Η χρήση της επίσης ως πηγής για τήν κατάρτιση του όνομαστικού πίνακα κληρικών τó 1641 και ή επισήμανση ότι αποτελούσε σημείο αναφοράς και στα χρόνια του προβλεπτή καπιτάνου Marc'Antonio Memmo τών έτων 1639-1642, βεβαιώνει ότι τó μεταξύ διάστημα δέν διενεργήθηκε άλλη απογραφή του πληθυσμού. Ο κατάλογος ταυτίζεται με εκείνον τόν όποιο ό π. Άθανάσιος Τσίτσας, στηριγμένος σε μεταγραφή και χωρίς αύτοψία του πρωτοτύπου, δημοσίευσε ως κατάλογο τών κληρικών τών χωριών του νησιού του έτους 1641, επισημαίνοντας πάντως ότι τó αντίγραφο που κατείχε δέν έφερε χρονολογική σήμανση και έπιγραφή¹⁹. Ο εκδότης είχε τότε χρονολογήσει τόν κατάλογο στηριζόμενος στον έντοπισμό του μεταξύ τών έγγραφων που συναπαρτίζουν τήν filza 343 τής αρχαικής σειράς Senato, Deliberazioni, Mar, του Κρατικού Άρχείου τής Βενετίας, τά όποια όπως είδαμε, πράγματι άφορούν τó έτος 1641, όρισμένα μάλιστα τήν κερκυραϊκή πρεσβεία του έτους εκείνου²⁰.

Προβληματισμό γεννά ή μη συμπερίληψη του κλήρου τής Χώρας και τών

rale in Dalmazia τή διετία 1652-53 (LINDA BOREAN - S. MASON (έπ.), *Il collezionismo d'arte a Venezia. Il Seicento*, Venezia 2007, σ. 267).

17. EFTYCHIA KOSMATOU, *La population des Iles Ioniennes XVIIIème-XIXème siècle*, Thèse de doctorat de l'Université de Paris I, Paris 2000, σ. 39 σημ. 11.

18. KOSMATOU, *Population*, σ. 48.

19. ΑΘ. ΤΣΙΤΣΑΣ, «Πίνακας τών ιερέων τής υπαίθρου Κερκύρας (1641)», *Περί Ιστορίας*, τ. 1 (1996), σσ. 51-70.

20. Από τήν παραβολή του δημοσιευμένου καταλόγου με τόν χειρόγραφο προέκυψαν τά ακόλουθα διορθωτέα στο δημοσιευμένο κατάλογο άβλεπτήματα (παραλείπονται άμελητέες διαφορές που άφορούν τήν όρθογραφία όρισμένων όνοματων): άρ. [22] 35: διόρθ. 34 - άρ. [25] Alavano: διόρθ. Alamano - άρ. [31] Panajoti: διόρθ. Stathi - άρ. [50] Basta: διόρθ. Bassà - άρ. [52] 23: διόρθ. 43 - άρ. [64] Clipicoti: διόρθ. Chiprioti - άρ. [78] Busi: διόρθ. Buri - άρ. [111] Bui: διόρθ. Dui - άρ. [116] 23: διόρθ. 43 - άρ. [126] Ciulimbari: διόρθ. Cinlimbari - άρ. [133] Nicolato: διόρθ. Nicoluso - άρ. [141] έχει παραλειφθεί τó όνομα του χωριού Signes (στο χωριό έντάσσεται ό ιερέας Dimo Trifona) - άρ. [146] Culluri: διόρθ. Cuzzuri - άρ. [147] Purioti: διόρθ. Surioti - άρ. [151] Cormarù: διόρθ. Cormarin - άρ. [156] 24: διόρθ. 44 - άρ. [174] Schado: διόρθ. Rhado - άρ. [225] Chandazelli: διόρθ. Chandarelli - άρ. [237] Marato, 23: διόρθ. Manato, 43 - άρ. [244] 24: διόρθ. 14.

προαστίων στὸν κατάλογο ἀλλὰ καὶ τὸ νόημα τῆς ἔκφρασης «dell'isola» στὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔκτασης τῆς ἀπογραφῆς. Ἡ χρῆση της στὶς πηγές συνήθως γίνεται σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν «città». Ἄν πράγματι τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ἐδῶ, τότε ἡ ἀπογραφή περιέλαβε μόνον τὴν ὑπαιθρο. Ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὰ πληθυσμικὰ στοιχεῖα ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Dolfìn παρέθεσε στὴν ἔκθεσή του πρὸς τὴ Γερουσία τὸ 1635, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν μόνον τὸν πληθυσμὸ τῆς ἐξοχῆς²¹. Τὸ ἐστιασμένο ἐνδιαφέρον τῆς βενετικῆς Διοίκησης ἄλλωστε, δὲν εἶναι ἄσχετο μὲ τοὺς κύριους στόχους τῶν ἀπογραφῶν, δηλαδὴ τὴν καταγραφή τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ μποροῦσε νὰ παράσχει δωρεὰν ἐργασία, δηλαδὴ ἀγγαρεία, στὰ δημόσια ἔργα καὶ σὲ μιὰ ποικιλία ἄλλων δραστηριοτήτων²². Πέραν τῆς πόλης καὶ τῶν προαστίων, ἀπὸ τὸν κατάλογο λείπουν ἐπίσης τὰ ἀκόλουθα 19 χωριά, ἡ ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων τὴν ἴδια περίοδο τεκμηριώνεται ἀπὸ τὶς ἀρχεαικὲς πηγές: Βίστωνας, Βιτουλάδες, Βουνιατάδες, Βραγκανιώτικα, Βυρός, Γαρούνας Κάτω, Ἐπισκοπιανά, Κανακάδες, Καστελλάνοι Μέσης, Κυπριανάδες, Λαύκι, Παυλιάνα, Πελεγκρινάδες, Πολιτάδες, Ποτάμι (Παραποταμία Ἀλευκίμου), Σγουράδες, Σταυρός, Στρογγυλή, Χλωμοσιανά.

δ. Ἀπογραφή ναῶν καὶ μονῶν τῆς Κέρκυρας (1635)

Ἡ ἀπογραφή πραγματοποιήθηκε στὸ πλαίσιο τῆς γενικῆς ἐπιθεώρησης τῶν βενετικῶν κτήσεων ἀπὸ τοὺς *sindici, inquisitori ed avvocatori in Levante* Marco Contarini, Piero Corraro καὶ Giovanni Capello καὶ διήρκεσε ἀπὸ τὶς 14 Ἰουλίου ἕως τὴν 1η Αὐγούστου 1635. Συνολικὰ στὸ κατάστιχο τῆς ἀπογραφῆς περιλαμβάνονται 453 ναοὶ καὶ 2 εἰκόνες, προφανῶς ἐφέστιες κατεδαφισμένων ναῶν. Στὶς δηλώσεις καταγράφεται ἡ ἐμφάνιση τοῦ δηλοῦντος προσώπου, ἐφημερίου ἢ κτήτορα, ἡ ἐπωνυμία τοῦ δηλούμενου ναοῦ ἢ μονῆς, ἡ ἐνδεχόμενη ὑπαρξὴ ἐνορίας, τὸ ὄνομα τοῦ ἱερουργοῦ καὶ τὰ εἰσοδήματα. Δημοσιεύτηκε πρόσφατα μὲ ἐκτενὴ σχολιασμὸ²³.

ε. Τὰ βιβλία τῶν πρωτοπαπαδικῶν ἀδειῶν γάμων τῆς περιόδου 1611-1645

Φυλάσσονται στὸν φάκελο ἀρ. 2 τῆς σειρᾶς Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες τοῦ Ἀρχιεποῦ τῆς Κέρκυρας. Πρόκειται γιὰ ἀντίγραφα, γραμμένα ἐνίοτε μὲ βιασύνη, ἀπὸ διαφορετικὸς γραφεῖς, μὲ συχνὴ παράλειψη τῶν ὀνομάτων τῶν ἱερουργῶν ἢ τῆς χρῆσης ὡς προσδιοριστικῶν τῶν ὀφφικίων τους ἢ τοῦ ναοῦ στὸν ὁποῖο ἦταν ἱερουργοί, καὶ χωρὶς δῆλωση τοῦ χώρου τέλεσης τοῦ γάμου. Οἱ ἀδειες, παρὰ τὶς ἐλλείψεις ποὺ παρουσιάζουν, παρέχουν σημαντικὸ προσωπικογραφικὸ ὕλικό, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀξιοποιηθεῖ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἄλλες πη-

21. ΚΟΣΜΑΤΟΥ, *Population*, σ. 40.

22. Πρβλ. ΚΟΣΜΑΤΟΥ, *Population*, σσ. 37-38.

23. ΚΑΡΥΔΗΣ-ΔΗΜΟΥΛΑΣ-ΠΟΥΛΗΣ, *Τεκμήρια*, σσ. ιζ'-κη', 1-188.

γές. Για τις ανάγκες τῆς ἔρευνας καταγράφηκαν οἱ ἄδειες τῆς περιόδου 1621-1636. Πρόκειται γιὰ 1875 ἄδειες γάμων, ἀπὸ τις ὁποῖες οἱ 976 ἀφοροῦν τὴν περίοδο 1630-1635, στὴν ὁποία δόθηκε ἰδιαίτερη προσοχή. Τὰ στοιχεῖα τῆς πηγῆς συμπληρώνονται καὶ ἀπὸ τις πληροφορίες ποὺ ἔχουν συλλεχθεῖ ἀπὸ τὸ νοταρικό καὶ ἄλλο ἀρχαῖο ὑλικὸ τῆς περιόδου.

2.2. Ὁ κερκυραϊκὸς κλήρος πρὶν καὶ μετὰ τὸ διάταγμα Pisani

α. Ἀριθμητικὰ δεδομένα

Ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων τῶν ἀνωτέρω πηγῶν προέκυψαν τὰ ἀκόλουθα:

Κατάλογος ναῶν βόρειας καὶ μέσης Κέρκυρας, περὶ τὸ 1630 (στὸ ἐξῆς Πηγὴ Α'): Σύνολο κληρικῶν 66. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ 10 δὲν ἀπαντοῦν στοὺς λοιποὺς καταλόγους.

Κατάλογος τῶν ἐφημερίων τοῦ 1631-1632 (στὸ ἐξῆς Πηγὴ Β'): Σύνολο κληρικῶν 284. Ἀπὸ αὐτοὺς στὸν κατάλογο τῆς ἀπογραφῆς τῆς ἐξοχῆς τοῦ 1633 ἀπαντοῦν οἱ 139, στὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1635 οἱ 175, ἐνῶ γιὰ 46 δὲν ὑπάρχουν ἄλλες πληροφορίες πέραν τοῦ καταλόγου.

Κατάλογος κληρικῶν τῆς ἐξοχῆς τοῦ 1633 (στὸ ἐξῆς Πηγὴ Γ'): Σύνολο κληρικῶν 227. Ἀπὸ αὐτοὺς στὸν κατάλογο τοῦ 1631-32 ἀπαντοῦν 139, στὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1635 ἀπαντοῦν 104, ἐνῶ ὑπάρχουν 68 ὀνόματα τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν μόνον ἐδῶ.

Ἀπογραφὴ ναῶν καὶ μονῶν τοῦ 1635 (στὸ ἐξῆς Πηγὴ Δ'): Σύνολο κληρικῶν 238. Περιλαμβάνει 175 κοινὰ ὀνόματα μὲ τὸν κατάλογο τοῦ 1631-32 καὶ 104 μὲ ἐκεῖνον τοῦ 1633. Γιὰ 34 κληρικούς δὲν ὑπάρχουν ἄλλες πληροφορίες πέραν τῆς ἀπογραφῆς.

Κατάλογος κληρικῶν ἀπὸ τις ἄδειες γάμων καὶ ἄλλες πηγές τῆς περιόδου 1621-1635 (στὸ ἐξῆς Πηγὴ Ε'). Περιλαμβάνει τὰ ὀνόματα 319 κληρικῶν (ιερέων καὶ ἱερομονάχων), ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 277 μαρτυροῦνται στὴν περίοδο 1630-1635. Ἐξ αὐτῶν οἱ 253 ἀπαντοῦν καὶ στοὺς ἄλλους καταλόγους, ἐνῶ γιὰ 24 οἱ πληροφορίες μας προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὰ γαμήλια εἴτε ἀπὸ ἄλλες πηγές.

Τὰ δεδομένα τῶν παραπάνω καταλόγων περιέχονται στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ.

Πίνακας 1. Ἀριθμητικὰ στοιχεῖα καταλόγων ἀνά περιφέρεια²⁴

Περιφέρεια	Πηγή Α' 1630		Πηγή Β' 1631-32	Πηγή Γ' 1632-34		Πηγή Δ' 1635		Πηγή Ε' 1621-35
	κληρ.	μον.	κληρικοί	κληρ.	μον.	κληρ.	μον.	κληρικοί
Πόλη			23			23		22
Προάστια			24			35	1	30
Κάτω Γύρου	16		30	31		21	1	25
Ἄνω Γύρου	8		7	12	2	8		10
Ἀρχαγγέλου	5		14	13		7		11
Ὅρους-Γύρου	11		26	30	8	24	2	26
Ὅρους	8		18	20	2	16		21
Κάτω Μέσης	18	2	33	27	4	25	2	30
Ἄνω Μέσης			37	24	6	31	2	32
Μεσογῆς			12	9		9	5	9
Λευκίμμου			60	61	9	39	4	45
ΑΓΝΩΣΤΗ								16
ΣΥΝΟΛΑ	66	2	284	227	31	238	17	277

Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν κληρικῶν κατὰ τὴν περίοδο 1630-1635 ὁ ὁποῖος προκύπτει ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν μοναδικῶν ἀναφορῶν ἀνέρχεται σὲ 462, κατανεμημένους ἀνά ἐπαρχία ὅπως φαίνεται στὸν πίνακα πού ἀκολουθεῖ.

Πίνακας 2. Κατανομὴ κληρικῶν πενταετίας ἀνά ἐπαρχία

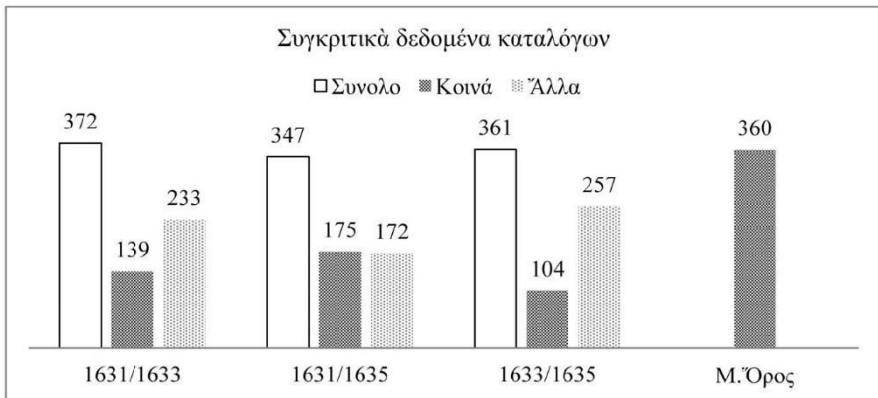
Χώρα	Προάστια	Κάτω Γύρου	Ἄνω Γύρου	Ἀρχαγγέλου	Ὅρους-Γύρου	Ὅρους	Κάτω Μέσης	Ἄνω Μέσης	Μεσογῆς	Λευκίμμου	Ἄγνωστη	Σύνολο
28	39	49	19	20	42	32	45	55	21	96	16	462

24. Στὸν πίνακα, τὰ στοιχεῖα τῆς Πηγῆς Γ' προσαρμόστηκαν στὴν ἐκκλησιαστικὴ διαίρεση τοῦ νησιοῦ. Ὁ προσδιορισμὸς τῆς περιφέρειας γιὰ τοὺς κληρικούς τῆς πηγῆς Ε' γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ὑπῆρχαν στοιχεῖα, ἐγίνε κατ' ἐκτίμηση. Ἡ ἔνταξη τῶν κληρικῶν σὲ μιὰ γεωγραφικὴ ἐνότητα ἀντικατοπτρίζει τὴ θέση τους τῆ στιγμῆ τῆς καταγραφῆς τους καὶ μπορεῖ νὰ διαφέρει ἀπὸ κατάλογο σὲ κατάλογο. Οἱ ἴδιοι κληρικοὶ συχνὰ ἐμφανίζονται σὲ διαφορετικὲς περιοχές, ἀνάλογα μὲ τίς συμβάσεις πού ἔχουν υπογράψει καὶ τοὺς ναοὺς πού ἔχουν ἀναλάβει νὰ ἱερουργοῦν.

Ἡ διαφορά τῶν τριῶν γενικῶν καταλόγων ὡς πρὸς τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν ἐγγραφῶν τους εἶναι μικρή, ὅμως ἡ πραγματικὴ τους διαφορά εἶναι πολὺ μεγαλύτερη, ἀφοῦ οἱ κατάλογοι σὲ μεγάλο ποσοστὸ περιλαμβάνουν ὀνόματα τὰ ὁποῖα δὲν ἀπαντοῦν στοὺς ἄλλους. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μόλις 90 ὀνόματα εἶναι κοινὰ μεταξὺ τῶν τριῶν γενικῶν καταλόγων, ἐνῶ γιὰ 158 ὀνόματα πληροφορίες ἀντλοῦνται ἀπὸ ἕναν μόνον κατάλογο, τὰ ὁποῖα αὐξάνονται σὲ 182 ἀν προστεθοῦν καὶ τὰ 24 ὀνόματα κληρικῶν πού δὲν ἀπαντοῦν σὲ κανέναν κατάλογο, ἢ παρουσία τους ὅμως βεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλες πηγές.

Πίνακας 3. Σύγκριση καταλόγων

	Ἄθροισμα	Σύνολο ὀνομάτων	Κοινὰ ὀνόματα	Διαφορά	
Πηγές Β/Γ'	511	372	139	233	62,63%
Πηγές Β/Δ'	522	347	175	172	49,57%
Πηγές Γ'/Δ'	465	361	104	257	71,19%



Οἱ διαφορὲς αὐτές, οἱ ὁποῖες φαίνονται στὸν πίνακα ἀρ. 3 καὶ ἀπεικονίζονται στὸ γράφημα δὲν μποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν στὸ πλαίσιο τῆς φυσικῆς ἀνανέωσης τῆς ὁμάδας τοῦ κλήρου (ἀποβιώσεις-χειροτονίες) διότι: α) Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπερηλικῶν, με βάση τὰ δεδομένα τοῦ καταλόγου τοῦ 1633, ἦταν ἐξαιρετικὰ μικρός: στοὺς 227 μόλις 7 (ἢ 3,08%) ἦταν ἄνω τῶν 60 ἐτῶν καὶ β) ὁ μέσος ἐτήσιος ἀριθμὸς ἀδειῶν πρὸς χειροτονία ἐκτιμᾶται ὅτι δὲν ξεπερνοῦσε τὶς ἑννέα (9), λαμβάνοντας ὑπόψη τὰ δεδομένα τῆς δεκαετίας 1739-1748, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε πληροφορίες, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ μεταξύ διάστημα τίποτε οὐσιαστικὰ δὲν ἄλλαξε, παρὰ τὶς καλὲς προθέσεις τῆς Πολιτείας.

Οἱ μεγάλες διαφορὲς ποὺ προκύπτουν μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ ἑλλειπείς καταγραφές καὶ ὅτι τὰ δεδομένα τους θὰ πρέπει νὰ τὰ δοῦμε μᾶλλον συμπληρωματικά. Ὁ ἀριθμὸς 360, ὡς μέσος ὅρος τῶν συγκριτικῶν δεδομένων τῶν τριῶν καταλόγων, προσεγγίζει τὸν μέγιστο βεβαιωμένο ἀριθμὸ κληρικῶν ἀνὰ ἔτος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ 1633 φτάνει τοὺς 353, κατὰ τὴν ἐκτίμησή μου ὅμως καὶ οἱ δύο ἀριθμοὶ ἀπέχουν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Θεωρῶ ὅτι οἱ κληρικοὶ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου θὰ πρέπει νὰ ἦταν περίπου 400-410, παρουσιάζοντας ἐλαφρὰ ἐνδεχομένως αὐξηση κατ' ἔτος. Ἡ ἐκτίμηση στηρίζεται στὸν συνολικὸ γνωστὸ ἀριθμὸ ὀνομάτων, δηλαδή τοὺς 462 κληρικούς, στὸν μέσο ἐτήσιο ἀριθμὸ τῶν ἐννέα χειροτονιῶν, καὶ σὲ ἕναν ἐκτιμώμενο δείκτη θνησιμότητος γύρω στὸ 2%. Ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν κληρικῶν ἕναν αἰῶνα περίπου μετὰ. Τὸ 1738 καταγράφονται στὸ νησί 394 κληρικοὶ (351 ἱερεῖς καὶ 43 ἱερομόναχοι)²⁵, ἀριθμὸς ποὺ πιθανὸν δὲν περιλαμβάνει τὴν πόλη καὶ τὰ προάστια, προσεγγίζει ὅμως τὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο.



Ἐπισημαίνω ὅτι τὰ παραπάνω μεγέθη ἀφοροῦν μόνον τοὺς καταγραμμένους κληρικούς, χωρὶς τοὺς ἀναγνώστες καὶ τοὺς μοναχοὺς, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὶς ἀγγαρεῖες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν πρώτων δὲν μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ, μὰ ἐνδεικτικὴ ὅμως εἰκόνα καὶ ἐδῶ μᾶς παρέχει ἡ καταγραφή τοῦ 1738, στὴν ὁποία ἀναφέρονται 123 ἀναγνώστες²⁶. Ὅσο γιὰ τοὺς μοναχοὺς, στὶς πηγές μας ἀπαντοῦν 50 ὀνόματα μοναχῶν διαφόρων ἡλικιῶν.

Κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ὁ πληθυσμὸς τῆς ἐξοχῆς τοῦ νησιοῦ, δηλαδή

25. Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπᾶδες, φάκ. 32, βιβλίο 6, φύλλο πρῶτο χ.ᾰ.

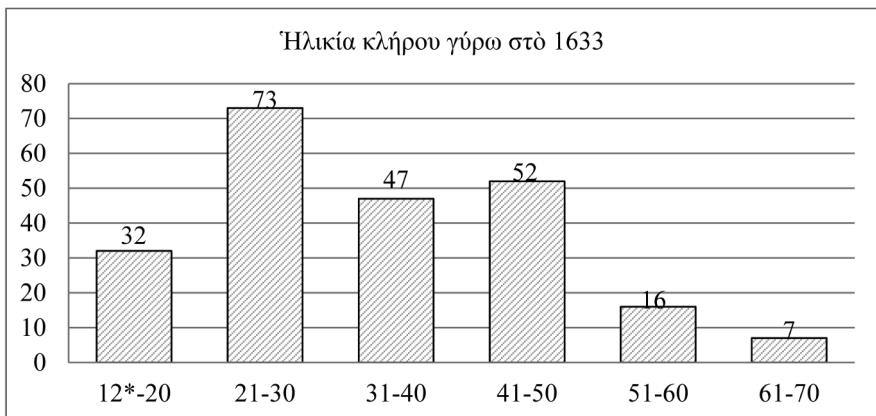
26. Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπᾶδες, φάκ. 32, βιβλίο 6, φύλλο πρῶτο χ.ᾰ.

τῶν χωριῶν καὶ τῶν οἰκισμῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ προβλεπτῆ-καπιτάνου Lorenzo Dolfin, ὁ ὁποῖος προϋποθέτει προφανῶς τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς πού διενήργησε ὁ ἴδιος, ἀνερχόταν σὲ 22.137 ψυχές, ἐκ τῶν ὁποίων 11.685 ἄνδρες καὶ 10.452 γυναῖκες²⁷. Ὅσο γιὰ τὴν πόλη καὶ τὰ προάστια, ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ βάλιου Marcantonio Malipiero γνωρίζουμε ὅτι τὸ 1629 ὁ πληθυσμὸς τους ἀνερχόταν στὶς 6.500. Ἐπομένως σὲ ὅλο τὸ νησί κατὰ τὴν περίοδο πού μελετᾶμε ζοῦσαν περὶ τοὺς 28.637 κατοίκους. Ὑποθέτοντας ὅτι καὶ στὴν πόλη καὶ στὰ προάστια ἴσχυε ἡ ἴδια μὲ τὴν ἐξοχὴ ἀναλογία ἀνδρικοῦ καὶ γυναικείου πληθυσμοῦ, ὑπολογίζουμε ὅτι ὁ ἀνδρικός πληθυσμὸς τὴν περίοδο πού μελετᾶμε ἀνερχόταν στοὺς 15.117, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν κληρικῶν (λαμβάνοντας ὑπόψη τὸ σύνολο τῶν γνωστῶν ὀνομάτων καὶ μὴ ὑπολογίζοντας τοὺς ἀναγνώστες) ἦταν τὸ 3,05% τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ ἢ διαφορετικὰ ἡ ἀναλογία τοῦ κλήρου πρὸς τὸν ἀνδρικό καὶ τὸν συνολικό πληθυσμὸ ἦταν 1:32 καὶ 1:61 ἀντίστοιχα.

β. Τὸ ἡλικιακὸ προφίλ τῶν κληρικῶν

Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἡλικία τῶν κληρικῶν προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ 1632-34. Ἡ μέση ἡλικία τῶν καταγεγραμμένων κληρικῶν εἶναι τὰ 34,7 ἔτη, δηλαδὴ πρόκειται γιὰ ἕναν κλῆρο μᾶλλον νεανικό. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ 105 ἢ τὸ 46,26% εἶναι ἡλικίας ἕως 30 ἐτῶν, ἐνῶ οἱ 152 ἢ τὸ 66,96% ἔχουν ἡλικία ἕως 40 ἔτη. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ διάγραμμα πού ἀκολουθεῖ στὸ ὁποῖο ἐμφανίζονται τὰ δεδομένα κατανεμημένα ἀνά δεκαετίες.

Σὲ μιὰ προσπάθεια διερεύνησης τῆς βασιμότητας τῶν καταγγελιῶν γιὰ



27. ΚΟΣΜΑΤΟΥ, *Population*, σσ. 39-40.

ἀντικανονικὲς χειροτονίες, οἱ κληρικοὶ κατανεμήθηκαν, μὲ βάση τὴν ἡλικία τους, στὶς ἀκόλουθες κατηγορίες: 12-29 (μὲ μία ἐπιπλέον κατάτμηση σὲ 12-16, 17-24 καὶ 25-29), 30-60, 61+, ὅπως φαίνεται στὸν πίνακα ἀρ. 4. Στὴν κατανομὴ λάβαμε ὑπόψη δύο στοιχεῖα: α) ὅτι σύμφωνα μὲ τοὺς βενετικούς νόμους, ἡ ἀνηλικιότητα διαρκοῦσε γιὰ τοὺς ἄρρενες ἕως τὰ 16 ἔτη²⁸ καὶ β) ὅτι ἡ κανονικὴ ἡλικία γιὰ τὴ χειροτονία στὸν βαθμὸ τοῦ διακόνου εἶναι τὰ 25 καὶ στὸν βαθμὸ τοῦ πρεσβυτέρου τὰ 30 ἔτη. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ πίνακα, κατὰ τὴ στιγμή τῆς ἀπογραφῆς, 94 ἱερεῖς βρισκόνταν κάτω ἀπὸ τὸ προβλεπόμενο ἀπὸ τοὺς κανόνες ὄριο τῶν 30 ἐτῶν ἢ διαφορετικὰ τὸ 41,8% τῶν καταγραμμένων ἱερέων εἶχαν λάβει ἀντικανονικὴ χειροτονία. Ἀπὸ αὐτούς, οἱ 60 ἢ τὸ 26,7% εἶχε λάβει τὴ χειροτονία στὸν βαθμὸ τοῦ ἱερέα πρὶν ἀπὸ τὸ κανονικὸ ὄριο γιὰ τὴ χειροτονία στὸν βαθμὸ τοῦ διακόνου, ἐνῶ ἓνα σημαντικὸ ποσοστὸ τῆς τάξης τοῦ 13,8% εἶχε ἡλικία ἕως 20 ἐτῶν (συνολικὰ 31 ἱερεῖς). Θὰ πρέπει ἐπιπλέον νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἓνα μικρὸ ἀλλὰ ἀξιοσημεῖωτο ποσοστὸ τῆς τάξης τοῦ 5,35% εἶχε χειροτονηθεῖ σὲ ἡλικία ἕως καὶ 16 ἐτῶν, μὲ τὴ μικρότερη καταγραμμένη ἡλικία γιὰ τὸν βαθμὸ τοῦ ἱερέα νὰ κατεβαίνει ἕως τὰ 12 χρόνια, σὲ μία περίπτωση στὸ χωριὸ τῆς Περιθειας.

Πίνακας 4. Ἡλικιακὴ κατανομὴ κληρικῶν²⁹

	12-29 ἔτη			30-60	61+	ΣΥΝΟΛΟ
	12-16	17-24	25-29			
Λευκίμμη	4+1 διάκ.	14+1 διάκ.	6	41	3	70
Μέση	1	10	8	32		51
Ὅρος	3	12	11	24		50
Γύρου	4	12	9	27	4	56
ΣΥΝΟΛΟ	13	49	34	124	7	227

Πίνακας 5. Ἡλικία κληρικῶν στὴν πρώτη γνωστὴ ἀρχιερατικὴ ἀναφορὰ τους

ΣΥΝΟΛΟ	14+1 διάκ.	60+1 διάκ.	43	105	3	227

28. Δ. ΜΑΝΙΝ, *Περὶ τῆς ἀστικῆς, ἐμπορικῆς καὶ ποινικῆς τῶν Ἐνετῶν νομοθεσίας, μεταφρασις ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ μετὰ σημειώσεων καὶ παραπομπῶν ὑπὸ Μιχαὴλ Στεφ. Ἰδρωμένου, ἐν Κερκύρα 1889 σ. 38.*

29. Ἡ κατανομὴ ἔγινε ἀνά βαιλάτο. Ἡ balia τῆς Λευκίμμης περιλαμβάνει τὶς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες Λευκίμμης καὶ Μεσογγῆς. Ἡ balia τοῦ Γύρου τὶς περιφέρειες Ἀρχαγγέλου, Ἄνω καὶ Κάτω Γύρου. Ἡ balia τοῦ Ὀρους τὶς περιφέρειες Ὀρους καὶ Ὀρους-Γύρου.

Ἡ ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων με πρόσθετο κριτήριο τὴν ἡλικία τῶν ἰδίων προσώπων κατὰ τὴν πρώτη γνωστὴ ἀρχαϊκὴ ἀναφορά τους, ἡ ὁποία προέκυψε ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ ποικίλων πηγῶν, ἐπιτείνει ἀκόμη περισσότερο τὴν παραπάνω διαπιστώσεις. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, τὰ ὁποῖα ἀποτυπώνονται στὸν πίνακα ἀρ. 5, δείχνουν ὅτι ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἱερέων ποὺ καταγράφησαν τὸ 1633, οἱ 117 ἢ διαφορετικὰ τὸ 52% κατὰ τὴν πρώτη γνωστὴ ἀρχαϊκὴ ἀναφορά τους, εἶχαν ἡλικία κατώτερη ἀπὸ τὸ προβλεπόμενο ἀπὸ τοὺς κανόνες ὄριο τῶν 30 ἐτῶν, δηλαδὴ εἶχαν λάβει ἀντικανονικὴ χειροτονία. Τὸ 32,9% εἶχε λάβει τὴ χειροτονία στὸν βαθμὸ τοῦ ἱερέα πρὶν ἀπὸ τὸ κανονικὸ ὄριο γιὰ τὴ χειροτονία στὸν βαθμὸ τοῦ διακόνου, ἐνῶ οἱ κάτω τῶν 20 ἐτῶν ἱερεῖς ἀνέρχονταν στὸ 15,55% (συνολικὰ 35). Αὐξημένο ἐμφανίζεται ἐπίσης τὸ ποσοστὸ τῶν ἱερέων ἡλικίας ἕως 16 ἐτῶν, τὸ ὁποῖο ἀνέρχεται στὸ 6,22%, ἐνῶ ἡ μικρότερη καταγραμμένη ἡλικία γιὰ τὸν βαθμὸ τοῦ ἱερέα παραμένει ἴδια.

Λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ καταλόγου τοῦ 1631, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τοὺς ἱερεῖς οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νὰ τηροῦν ληξιαρχικὰ βιβλία, σὲ συνδυασμὸ με ἐκεῖνον τῆς ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι νέοι ἕως 16 ἐτῶν ἦταν ὑπεύθυνοι ἐνοριακῶν ναῶν. Πέρα ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς ἐπάρκειας στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ζητημάτων ποὺ συνεπάγεται ἡ παρουσία ἐνοριτῶν σὲ ἕναν ναό, ἡ ὑπαρξὴ νεαρῶν στὴν ἡλικία ἱερέων ἐγείρει ποικίλα ἄλλα ζητήματα. Σημειῶν ἔνδεικτικὰ, τὸ ζήτημα τῆς αὐτεξουσίτητος ἢ ὑπεξουσίτητος τῶν ἱερέων. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ συναρίθμηση στὴς τάξεις τοῦ κλήρου δὲν καθιστοῦσε τὸν κληρικὸ αὐτεξούσιο (με ἐξαιρεση τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου)³⁰ ἐπομένως ἡ διερεύνηση τῆς ὑπαρξῆς τῆς πράξης ἀλλὰ καὶ τοῦ χρόνου χειραφέτησης ἔχει ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ συναρτᾶται καὶ με τὴ δικαιοπρακτικὴ του ἰκανότητα, εἰδικότερα με τὴ σύναψη συμβάσεων ἱεραουργίας καὶ ἀνάληψης τῆς διαχείρισης τῶν περιουσιῶν ναῶν καὶ μονῶν. Ἐξίσου ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ τὸ ζήτημα τῆς οἰκογενειακῆς κατάστασης τῶν νεαρῶν ἱερέων καὶ τοῦ χρόνου σύναψης τῶν γάμων, παρότι οἱ γάμοι μεταξὺ ἀνηλίκων δὲν εἶναι πρακτικὴ ἀσυνήθιστη γιὰ τὴν ἐποχὴ. Τὰ ζητήματα αὐτά, χρήζουν εἰδικότερης διερεύνησης, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης.

2.3. Ὁ κλῆρος, οἱ ναοὶ καὶ ἡ ἐνοριακὴ συγκρότηση

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ θέμα τοῦ πλήθους τῶν ναῶν καὶ τοῦ μεγέθους τῆς περιουσίας τους, σὲ σχέση με τὸν κλῆρο, τὸ ὁποῖο ὅπως εἶδαμε, ἀπαντᾷ στὸ αἶτημα τῆς Κοινότητος καὶ στὸ ὑπόμνημα τοῦ βάλιου τὸ 1641, ἡ ἐπεξεργασία τῶν δε-

30. Γ. ΡΑΛΛΗΣ - Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων*, τ. Α', Ἀθήνησι 1852, σ. 72.

δομένων τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1635 μὲ ἄλλα διαθέσιμα ἀρχειακὰ τεκμήρια ἔδειξε ὅτι τότε ὑπῆρχαν στὸ νησί τουλάχιστον 673 ναοί, ἐνῶ ὁ πραγματικὸς ἀριθμὸς τους ἐκτιμᾶται ὅτι πλησίαζε τοὺς 718-729³¹. Στους ναοὺς αὐτοὺς φυσικὰ περιλαμβάνονται οἱ κεντρικοὶ τῆς πόλης, τῶν προαστίων καὶ τῶν χωριῶν καθὼς καὶ τὰ ἐξωκκλήσια, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἱερουργοῦνταν ἀπὸ κληρικοὺς οἱ ὁποῖοι καρπώνονταν τὰ εἰσοδήματά τους.

Πίνακας 6. Ναοὶ γύρω στο 1635 καὶ ἐνορίες

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	Σύνολο γνωστῶν ναῶν	Ποσοστὸ ναῶν ἀνὰ περιφέρεια	Ἐνοριακοὶ ναοὶ στις πηγές Α' & Δ'
Πόλη	29	4,31%	19
Προάστια	86	12,78%	24
Κάτω Γύρου	77	11,44%	31
Ἄνω Γύρου	33	4,90%	14
Ἀρχαγγέλου	32	4,75%	15
Ὅρους-Γύρου	62	9,21%	21
Ὅρους	51	7,58%	21
Κάτω Μέσης	66	9,81%	26
Ἄνω Μέσης	88	13,08%	25
Μεσογγῆς	56	8,32%	10
Λευκίμμου	93	13,82%	28
ΣΥΝΟΛΟ	673	100,00%	234

Πηγή: Καρύδης-Δημουλάς-Πουλῆς, *Τεκμήρια*

Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ ἐπομένως τῶν ναῶν σὲ σχέση με τὸν κλῆρο τὰ πράγματα ἦταν μᾶλλον διαφορετικά, ἢ ἐπισημαινόμενη ὅμως ἀδυναμία διαβίωσης τῶν κληρικῶν ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τῶν ναῶν καὶ τὶς προσφορὲς τῶν πιστῶν εἶναι πιθανὴ ἂν δεχθοῦμε τὰ εἰσοδηματικά στοιχεῖα τῶν ναῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὴν ἀπογραφή, στὴν ὁποία ἡ περιουσιακὴ κατάσταση τῶν ναῶν ἐμφανίζεται γιὰ τοὺς μισοὺς περίπου ἀνεπαρκῆς γιὰ νὰ συντηρήσει τὸν ἱεουργὸ καὶ τὴν οἰκογένειά του. Διατυπώνονται ὅμως ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια τῶν ἀναγραφομένων εἰσοδημάτων, ἀφοῦ αὐτὰ προέκυψαν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ δήλωση εἴτε τῶν ἐφημερίων εἴτε τῶν κτητόρων.

Ἐνας ἐπιπλέον παράγοντας ὁ ὁποῖος ἐπηρέαζε τὰ εἰσοδήματα τῶν κληρικῶν ἦταν τὰ δικαιώματα στὴν ἐφημερία τῶν ναῶν ὅλων τῶν κτητόρων ἱε-

31. ΚΑΡΥΔΗΣ-ΔΗΜΟΥΛΑΣ-ΠΟΥΛΗΣ, *Τεκμήρια*, σσ. λε'-λη'.

ρέων³² και ή ιδιότυπη ένοριακή συγκρότηση του τόπου. Για τις ένορίες του νησιού, ό κατάλογος του 1631-32, προσφέρει ένα ξεκάθαρο δεδομένο: ήταν όσες και οι ιερείς οι όποιοι ειδοποιήθηκαν για τό άνοιγμα ληξιαρχικών βιβλίων. 'Ο αριθμός είναι μεγάλος για ένα νησί με πληθυσμό 28.637 κατοίκων περί τό 1633 και με γνωστούς 108 οικισμούς και χωριά, πέραν τής Χώρας και των προαστίων³³ και άντιστοιχεί σε περίπου 100 κατοίκους ανά ένοριακό ναό. 'Ο αριθμός όμως αυτός είναι σχεδόν ίδιος με εκείνον του 1824, όπου σε σύνολο 42.538 όρθόδοξων κατοίκων του νησιού αναλογούσαν τότε 402 ναοί με ληξιαρχικά βιβλία, δηλαδή κατά μέσον όρο περίπου 105 κάτοικοι ανά ναό³⁴, στοιχείο που βεβαιώνει την ακρίβεια τής εκτίμησης τόν 17ο αιώνα, αλλά και τή σταθερή προσήλωση των κατοίκων τής Κέρκυρας σε ένα διαφορετικό από τό σημερινό μοντέλο ένοριακής όργάνωσης τό όποιο, όπως έχω γράψει παλαιότερα, στηριζόταν στο διακείωμα ταφής και φυσικά περιλάμβανε κάθε κατηγορία ναών³⁵.

3. Συνοψίζοντας...

Τό ενδιαφέρον του γενικού προβλεπτή Pisani να θέσει τέρμα σε ένα ζήτημα με άρνητικές συνέπειες για τήν Έκκλησία και τήν Πολιτεία, τις άνεξέλεγκτες χειροτονίες, αποτυπώνεται σε δύο κείμενά του τα όποια διαφοροποιούνται ως προς τή στοχοθεσία. Στο πρώτο, τό διάταγμα του 1631, τό πρόβλημα είναι ή ύπαρξη ακατάλληλων κληρικών, ή άγγαρεία έμφανίζεται ως ή αίτία τής ένταξης στον κλήρο, χωρίς να παραλείπεται ή έπισήμανση τής ζημίας που ύφίστατο ή Βενετία, ένω ως στόχος προβάλλεται ή βελτίωση κυρίως τής προς τόν Θεό λατρείας³⁶. Στο δεύτερο, τήν άναφορά του 1632, τό βάρος πέφτει στο ζήτημα τής άγγαρείας και στον περιορισμό εκείνων οι όποιοι με τήν προσχώρησή τους στον κλήρο απαλλάσσονταν, γι' αυτό και έπισημαίνεται ότι με τή διευθέτηση του ζητήματος θά ήταν 1.000 τουλάχιστον έπιπλέον διαθέσιμοι προς παροχή άγγαρείας. Θεωρώ ότι στόχος του Pisani ήταν ή άντιμετώπιση και των δύο ζητημάτων. 'Η Βενετία διαχειρίζεται τα τής γής και τής θαλάσσης έχοντας πάντα στραμμένο τό βλέμμα στον «Signor Iddio», όμως ειδικά ή άγγαρεία τής θάλασσας ήταν ζήτημα προτεραιότητας κατά τή χρονική στιγμή κατά τήν όποία ό Pisani αναλάμβανε να δώσει λύση στο ζήτημα

32. Για τό θέμα βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Άδελφότητες*, σ. 559 έξής.

33. ΚΑΡΥΔΗΣ-ΔΗΜΟΥΛΑΣ-ΠΟΥΛΗΣ, *Τεκμήρια*, σ. κζ'.

34. Για τα απογραφικά στοιχεία του 1824 βλ. ΚΟΣΜΑΤΟΥ, *Population*, σ. 436. Για τα ληξιαρχικά βιβλία βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Άδελφότητες*, σσ. 249-250.

35. Για τήν ένοριακή όργάνωση βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Άδελφότητες*, σσ. 237 έξής.

36. «... dovendo ponere qualche meta e regola in questa così importante materia, massime principalmente dal zelo del culto divino...» (POJAGO, *Leggi*, τ. 1, σ. 188).

τοῦ κλήρου τῶν νησιῶν. Βρισκόμαστε λίγο πρὶν τὸν μεγάλο πόλεμο, ποὺ θὰ ἔχει ὡς συνέπεια τὴν ἀπώλεια τῆς Κρήτης.

Τὸ ἴδιο ὅμως τὸ διάταγμα δὲν ὀδηγοῦσε πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐπίτευξης καὶ τῶν δύο στόχων. Μὲ τὴν καθιέρωση μηχανισμῶν ἐλέγχου τῆς κανονικότητας τῶν χειροτονιῶν, τῆς γνωστικῆς ἐπάρκειας καὶ τῆς ἠθικῆς καταλληλότητας τῶν ὑποψηφίων, μπορεῖ νὰ περιορίζοταν ἡ ἀνεξέλεγκτη εἴσοδος στὸν κλῆρο, καὶ συνακόλουθα νὰ βελτιωνόταν ἡ γενικότερη κατάστασή του καὶ ἡ πρὸς τὸν Θεὸ λατρεία, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι θὰ αὐξάνονταν οἱ διαθέσιμοι γιὰ τὶς ἀγγαρεῖες. Θὰ μπορούσε ἴσως κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι ἡ ἔλλειψη στοιχειώδους ἐκπαίδευσης ἦταν τέτοια στὸν κλῆρο ποὺ καὶ μόνον ὁ ἀπλὸς ἔλεγχος θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ περιορίσει δραστικὰ τὸ κακό. τοῦτο ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ συνδυαστεῖ μὲ μιὰ ἐπιπλέον παραδοχή, ὅτι δηλαδὴ οἱ δυνατότητες μόρφωσης στὸν τόπο ἦταν πρακτικὰ ἀνύπαρκτες γιὰ τοὺς ἐνδιαφερόμενους νὰ ἐπιτύχουν στίς ἐξετάσεις, στίς ὁποῖες ὁ ἔλεγχος τῆς γνωστικῆς ἐπάρκειας δὲν ξεπερνοῦσε τὸν ἐγγραμματισμὸ καὶ τὴ στοιχειώδη γνώση τῆς χριστιανικῆς πίστης³⁷. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι τὸ δεύτερο δὲν ἴσχυε. Ἡ Κέρκυρα στὰ χρόνια τοῦ Pisani καὶ σχολεῖα διέθετε καὶ φωτισμένους δασκάλους, ἱκανοὺς νὰ διδάξουν τοὺς νέους³⁸. Ἐπομένως ἀκόμη καὶ ἂν τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν κληρικῶν ἦταν ἐξαιρετικὰ χαμηλό, ὅπως περιγράφεται, ἦταν θέμα χρόνου ἡ βελτίωσή του, ἐφόσον ἐφαρμοζόταν τὸ διάταγμα. Εἶναι προφανές, λοιπόν, ὅτι ὁ στόχος τοῦ διατάγματος δὲν συμβάδιζε μὲ τὸν προβαλλόμενο στὴν ἀναφορὰ στόχο. Ὅμως ἀκόμη καὶ ἂν πράγματι μειώνονταν οἱ χειροτονίες, τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα δὲν ἐπιβεβαιώνουν τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Pisani ὅτι ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ διατάγματος θὰ προέκυπταν στὰ τρία νησιά περὶ τὰ 1.000 ἄτομα διαθέσιμα γιὰ ἀγγαρεῖες. Λαμβάνοντας ὑπόψη τὰ δεδομένα τῆς Κέρκυρας, ὅπως ἐκτέθησαν παραπάνω γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν κληρικῶν, τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναγκαιῶν ἐφημερίων γιὰ τὴν λειτουργία τῶν ἐνοριῶν, καθὼς καὶ τὴν ἐκτίμηση γιὰ τὸν κατώτερο κλῆρο καὶ τοὺς μοναχοὺς, καὶ ὑποθέτοντας ὅτι ἀνάλογη ἦταν ἡ εἰκόνα καὶ στὰ ἄλλα δύο νησιά³⁹, ὁ ἀριθμὸς εἶναι ὑπερβο-

37. Γιὰ τὸ θέμα βλ. ἀναλυτικὰ KARYDIS, «Clero», σσ. 260 ἐξῆς.

38. Γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴν κατάσταση στὸ νησί, κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετοκρατίας, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεῖα καὶ δάσκαλοι στὴ βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αἰ.)*, Ἀθήνα 2003.

39. Δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ κατάσταση τοῦ κλήρου στὴν Κεφαλληνία καὶ τὴ Ζάκυνθο, ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ του καὶ τὴν τάση ἀποφυγῆς τῆς ἀγγαρείας. Ἀπὸ τὴν ἀπογραφὴ τῶν ναῶν τοῦ 1637-1638 διαπιστώνεται ἡ παρουσία ἐνὸς ἱκανοῦ ἀριθμοῦ κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι δηλώνουν τοὺς ναοὺς, ἡ συχνὴ ὅμως ἀναφορὰ σὲ συνεφημερίους, βεβαιώνει ὅτι αὐτοὶ ἦταν πολὺ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐμφανιζόμενους. Ἐπιπλέον ἡ παρουσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου διευκόλυνε τὴν ἐνταξὴ στὸν κλῆρο σὲ σχέση μὲ τὴν Κέρκυρα, οἱ ὑποψήφιοι τῆς ὁποίας ἔπρεπε νὰ διανύσουν τὸ πέλταγος ἕως οὔτου βροῦν χειροτονοῦντα ἀρχιερεῖα εἴτε στὴν Κεφαλονιά εἴτε στὴν ἀπέναντι ἠπειρωτικὴ γῆ.

λικός, αποτέλεσμα γενίκευσης ή διάθεσης επίδειξης στη Μητρόπολη για τὰ προσδοκώμενα αποτελέσματα τῆς προσπάθειάς του. Τὴν ἐκτίμηση αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ ἐνστερνίστηκε οὔτε ἡ Μητρόπολη, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴ μὴ ἐπι-
κύρωση τοῦ διατάγματος.

Ρεαλιστικότερη ἦταν ἡ πρόταση τοῦ βάλιου, τὸ 1641, ὁ ὁποῖος πρότεινε τὸν περιορισμὸ τῶν ἱερέων ἀνὰ χωριό, κάτι πού εἶχε ἐπιβληθεῖ στὴν Κρήτη καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα⁴⁰. Ἡ πρόταση τοῦ βάλιου ἂν ἐφαρμοζόταν, θὰ ὀδηγοῦσε σὲ δραστικὸ περιορισμὸ τῶν ἐνοριῶν, ὅχι ὅμως ἀπαραίτητα καὶ τῶν ἱερέων. Ἡ πρόταση κινεῖται στὸ πλαίσιο τῆς κανονικότητας πού δὲν γνω-
ρίζει ἀπολελυμένες χειροτονίες. Τὸ τελευταῖο ὅμως εἶχε πρὸ πολλοῦ ξεχαστεῖ τόσο στὴν Ἀνατολὴ ὅσο καὶ στὴ Δύση, γι' αὐτὸ καὶ οὐδέποτε ἐπισημάνθηκε ὡς στοιχεῖο ἀντικανονικότητας ἀνάμεσα στὰ ἄλλα. Πέραν τούτου, ἡ ἐνοριακὴ ὀργάνωση τοῦ τόπου, ὅπως δειχθῆκε παραπάνω, καθιστοῦσε ἀνέφικτο τὸν προσδιορισμὸ ἐνὸς ἐλάχιστου ἀναγκαίου ἀριθμοῦ ἐφημερίων γιὰ τὴ λειτουργία τῶν ἐνοριακῶν ναῶν καὶ τὴν κάλυψη τῶν λατρευτικῶν ἀναγκῶν τῶν πιστῶν. Ἡ πρόταση τοῦ βάλιου στὴν πράξη δὲν περιοριζόταν στὸν ἐξορθολογισμὸ μιᾶς οὔτως ἢ ἄλλως προβληματικῆς κατάστασης, ἀλλὰ ἀπαιτοῦσε τὴν κατάργη-
ση τοῦ ἕως τότε ἰσχύοντος συστήματος ἐνοριακῆς ὀργάνωσης καὶ τὴν ἀντι-
κατάστασή του μὲ ἄλλο, τὸ ὁποῖο θὰ στηριζόταν σὲ κριτήρια γεωγραφικὰ καὶ πληθυσμικά, παρέμβαση ἡ ὁποία ἐρχόνταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πρακτικὴ τῆς Βενετίας νὰ διατηρεῖ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση κάθε τόπου πού ἐνσωμά-
τωνε, ἀποφεύγοντας νὰ ἐμπλακεῖ σὲ ζητήματα πού θὰ μπορούσαν νὰ ταρά-
ξουν τὴν ἡρεμία μιᾶς περιοχῆς ἢ νὰ θέσουν σὲ κίνδυνο τὴν κυριαρχία της⁴¹.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τίς ὅποιες ἀστοχίες στὸν σχεδιασμὸ καὶ στὴν ἀναζήτηση λύσεων, τὸ καταγραφόμενο πρόβλημα στὸν χῶρο τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου ἦταν πράγματι ἐξαιρετικὰ σοβαρό, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν ἀνάλυση πού προηγήθη-
κε. Ἀναφορικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν κληρικῶν, τὰ στοιχεῖα πού παρουσιάσαμε ἔδειξαν ὅτι τὸ πρόβλημα ἦταν πολὺ σοβαρότερο ἀπὸ ὅ,τι τὸ περιέγραφε ὁ βάλι-
λος τὸ 1641, ἀφοῦ ὁ μέσος ἐτήσιος ἀριθμὸς ἐνεργῶν κληρικῶν τὸ διάστημα 1630-1635 ἦταν λίγο πάνω ἀπὸ τοὺς 400, τὸ σύνολο δὲ τῶν καταγραμμένων κληρικῶν στὸ ἴδιο διάστημα ἀνῆλθε στοὺς 462, πού ἀντιστοιχεῖ (λαμβάνοντας ὑπόψη τὸ σύνολο τῶν γνωστῶν ὀνομάτων) στὸ 3,05% τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ καὶ δίνει μιὰ ἀναλογία ἐνὸς κληρικοῦ πρὸς 61 κατοίκους. Στους ἀριθμοὺς αὐτοὺς δὲν περιλαμβάνεται, ἐλλείψει στοιχείων, ὁ κατώτερος κλῆρος, ὁ ὁποῖος

40. Βλ. ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, «Ἡ ὀργάνωση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας», στὸν τόμο *Βενετοκρα-
τούμενη Ἑλλάδα - Προσεγγίζοντας τὴν ἱστορία της*, τ. Α', ἐπιστ. διεύθυνση Χρῦσα Μαλτέ-
ζου, Ἀθήνα-Βενετία 2010, σσ. 309-310.

41. Γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς Βενετίας στὸν τρόπο ἀντιμετώπισης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργά-
νωσης τῶν τόπων πού ἐνσωμάτωνε βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, «Ὀργάνωση», σ. 296-298.

ὑποθέτουμε, στηριζόμενοι στὴν καταγραφή τοῦ 1738, ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἔφτανε περίπου στοὺς ἑκατὸ ἀναγνώστες.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ καταλόγου τοῦ κλήρου τῆς ἐξοχῆς τοῦ 1633, φάνηκε ἐπίσης καθαρὰ τὸ μέγεθος τοῦ προβλήματος τῆς ἔνταξης στὶς τάξεις τοῦ κλήρου ἀτόμων πού δὲν πληροῦσαν τὰ κανονικὰ ὅρια ἡλικίας, τὸ ὁποῖο προσδιορίστηκε στὸ 52% τουλάχιστον τῶν χειροτονουμένων, καθὼς καὶ ἐκεῖνο τῆς ἀνηλικιότητας ἀρκετῶν ἀπὸ αὐτούς. Τὰ στοιχεῖα πού προέκυψαν γιὰ τοὺς ἀνηλίκους, μᾶς προβληματίζουν ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια τῶν δηλώσεων τῶν ἀπογραφομένων ἢ τὴν ἀκρίβεια τῆς καταγραφῆς κατὰ τὴ διενέργεια τῆς ἀπογραφῆς, ἢ τῆς ἀντιγραφῆς τους γιὰ τὴν κατάρτιση τοῦ καταλόγου. Οἱ ἐπισημάνσεις τῆς Κοινότητος καὶ τοῦ βαίλου στὰ ἔγγραφα πού κατατέθηκαν γιὰ τὴν ἐπικύρωση τοῦ διατάγματος τὸ 1641, δὲν μποροῦν νὰ ἀξιοποιηθοῦν ὡς ἐπιπλέον τεκμηριωτικὸ ὑλικό, ἀφοῦ στηρίζονται στὰ δεδομένα τῆς ἀπογραφῆς. Θεωροῦμε ὅμως ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ καταλόγου θὰ πρέπει νὰ γίνουν δεκτά, ἀφοῦ, μὲ ἐξαιρέση τὶς ἀκραίες ἡλικίες, δὲν λείπουν καὶ στὰ νεότερα χρόνια οἱ περιπτώσεις ὑποψηφίων κάτω τῶν 20 ἐτῶν⁴².

Χάρη στὸ ὑπόμνημα τοῦ βαίλου σήμερα γνωρίζουμε ὅτι κατὰ τὴ δεκαετία 1631-1641 τίποτε δὲν ἔγινε στὸν τομέα τῶν χειροτονιῶν, διότι ἀπλὰ τὸ διάταγμα δὲν τέθηκε σὲ ἐφαρμογή, ἀφοῦ δὲν ἐπικυρώθηκε ἔγκαιρα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ βενετικὴ διοίκηση. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἐπικύρωσή του οὐσιαστικὰ τίποτε δὲν ἄλλαξε, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς καταγγελίες τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ Χριστόδουλου Βούλγαρη, 35 χρόνια μετὰ, ἀλλὰ καὶ τὴν κατάσταση πού παρουσίαζε ὁ κλῆρος τὸν 18ο αἰῶνα⁴³. Γεγονὸς εἶναι ὅτι τὸ διάταγμα ἀποτέλεσε τὴ βάση καὶ καθόρισε τὴ διαδικασία γιὰ τὴν ἔνταξη στὶς τάξεις τοῦ κλήρου ἕως τὸ τέλος τῆς βενετοκρατίας. Τὸ ὅλο ὅμως ἐγχείρημα δὲν βελτίωσε τὴν κατάσταση καὶ αὐτὸ ὀφειλόταν σὲ μιὰ ποικιλία λόγων οἱ ὁποῖοι ἀνιχνεύονται στὶς ἰσχυρὲς ἀντιστάσεις τῆς τοπικῆς κοινωνίας, στὴ διαδεδομένη σιμωνία στὸν βενετοκρατούμενο καὶ στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο, στὶς ἐλλείψεις καὶ παραλείψεις στὴ λειτουργία τῶν ἐξεταστικῶν ἐπιτροπῶν, στὴν πλημμελὴ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων καὶ στὴν κατὰ περίπτωσιν καταστρατήγησή τους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀδυναμία ἢ καὶ ἀδιαφορία τῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τοῦ τόπου νὰ ἐπιτελέσουν τὸν ρόλο πού τοὺς ἀναλογοῦσε⁴⁴. Τὰ παραπάνω σκιαγραφοῦν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς βενετικῆς Διοικήσεως νὰ θέσει τέρ-

42. KARYDIS, «Clero», σσ. 256-257.

43. Βλ. περισσότερα, KARYDIS, «Clero». Σημειῶνω ἐνδεικτικὰ ὅτι στὴ δεκαετία 1738-1748 καὶ γιὰ 55 γνωστὲς ἀδειες χειροτονίας, ἀπὸ τὶς 8 γιὰ τὸν βαθμὸ τοῦ διακόνου οἱ 5 ἀφοροῦσαν ἄτομα κάτω τῶν 25 ἐτῶν καὶ ἀπὸ τὶς 47 γιὰ τὸν βαθμὸ τοῦ πρεσβυτέρου οἱ 36 ἀφοροῦσαν ἄτομα κάτω τῶν 30, δηλαδὴ τὸ 74% τῶν ἀδειῶν ἀφοροῦσαν ἀντικανονικὲς χειροτονίες (β.π., σ. 258).

44. Γιὰ τὰ ζητήματα αὐτὰ βλ. KARYDIS, «Clero».

μα σέ ένα χρόνιο ζήτημα πού ζημίωνε και τήν Ἐκκλησία και τήν Πολιτεία, τήν πρακτική ἀδυναμία της νά προχωρήσει στή θεσμοθέτηση τῶν κατάλληλων μέτρων και νά τά ἐφαρμόσει, ἀλλά και τήν ἀναβλητικότητα ἢ ἀδιαφορία τῆς Μητρόπολης, ἀπό τήν ὁποία ἀπέρρεαν οἱ ὁδηγίες πρὸς τοὺς τοπικούς διοικητές και κατέληγαν τὰ ἀποτελέσματα ἐν εἴδει ἀναφορῶν, διαταγμάτων ἢ καταστιγῶσεων, νά ἐπιβάλλει τήν ἐφαρμογή τῶν βέλτιστων πρακτικῶν γιά τή λύση τῶν ἐκάστοτε ζητημάτων.

Παραμένει ἀνοιχτὸ τὸ ζήτημα τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ κλήρου. Ἡ συλλογή πληροφοριῶν, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νά βεβαιώσουν τὴ γνωστικὴ ἐπάρκεια τῶν κληρικῶν, ὅπως ἡ παράλληλη ἀσκηση τοῦ λειτουργήματος τοῦ νοταρίου, παρὰ τίς ἀπαγορεύσεις τῆς Πολιτείας, ἢ πιστοποιημένη κηρυκτικὴ δράση, οἱ σπουδὲς κοντὰ σὲ ἰδιῶτες και δημόσιους δασκάλους, οἱ σπουδὲς και ἡ λήψη πτυχίων ἀπὸ σχολὲς τῆς Ἰταλίας, ἢ ἐπίδοση στὰ γράμματα, ἢ ἀσκηση τῆς τέχνης τοῦ δασκάλου, θὰ μπορούσαν νά ἀποκαλύψουν τήν πραγματικὴ εἰκόνα τοῦ κλήρου. Τὰ διαθέσιμα ὅμως στοιχεῖα εἶναι ἀκόμη λιγοστά, γιά τὴ διατύπωση ὁποιασδήποτε ἐκτίμησης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἐγγραφο 1

**Ἀντίγραφο ἀπὸ τὸ πρακτικὸ τῆς Κοινότητος τῆς 15ης Νοεμβρίου 1641,
μὲ τὸ αἴτημα τῆς πρεσβείας και τὴν ἔγκρισή του.**

Πηγὴ: A.S.V., Senato, Deliberazioni, Mar, filza 343, φ.χ.ἀ. Ἀντίγραφο στὴν Πρεσβεία τοῦ 1641, φ. 3r-4v.

Adi 15 Novembre 1641 Presentato nel consortio di 150 per li spettabili signori Stathi Morello, Francesco Venier, Steffano Mastracha et Steffano Petriti quondam ser Costantin Sindici.

Serenissimo Prencipe

Ottima e saggia deliberatione fù la constitutione dell'Eccellentissimo signor Antonio Pisani, pia memoria, fù proveditor general et inquisitor in queste isole di Levante, e di cosi angustissima Republica Senator sapientissimo, havendo decretato una ben ordinata provisione diretta al venerando culto di sua Divina Maestà, mentre alla giornata si vedevano promovarsi all'ordine del diaconato et sacerdotio giovani di ettà immatura, et in riguardo della sacra dispositione de' canoni incapacci, et con maggiori inconvenienti ignari et imperiti del tutto, pur contro l'ecclesiastiche provisioni de' santi concilii, havendo questi tali ordinati, non altra mira in sè che detraheri et spogliarsi dall'obbligo et servitio bisognoso

di Vostra Serenità nelle angarie de fattioni, galere, fabricationi de'sali, ministerii di fabriche publiche, et guardie dell'isola, et altre neccessità, che continuamente si rappresentano alla Serenità Vostra, et ha bisogno questa isola; oltre poi che per sussequenti ellettioni et molteplicità de promossi venivano partoriti confusioni e ben spesso littiggii et essi medemi, a garra, e con poco zelo di Dio versanti nelli giuditij et controversie, per insidiar un l'altro all'interesse di ottener chiesa, in privatione del prossimo relligioso, effetto cosi assurdo, che per esser reprobato dalle canoniche ordinationi, cresceva scandalo non ordinario a tutti li christiani. Però stabili con matura et canonicha institutione il preffatto et non mai a sufficienza commendato Senatore, che in abbolitione e destruttione di tali inconvenienti, confusioni, et censure de canoni, havessero li elletti et promossi participar età idonea, i diaconi di anni 25 et i sacerdoti de anni 30 et per la sufficienza et attitudine loro dovessero esser prima accuratamente esaminati dalli cinque offitij del sacro Clero et dalli deputati del Conclave alla presentia anco dell'illustrissimo Reggimento dal quale col numero delli elletti et strettezza in questo santo // ordine descritta conosciuti per capacci fossero poi habili di servire, servato jure ecclesiae, alli offitij venerandi de'tempij di Dio; la onde si compiacerà la Serenità Vostra una cosi ben regolata santione, confirmare, et approvare, per la puntual sua essecutione a gloria sempre maggiore dell'eterno Iddio, a servitio di Vostra Serenità et a destruttione delli scandali, confusione et intentioni dannati delli elletti, che per primo scoppo hanno l'ordinarsi per schivare i servitij di Vostra Sublimità. Grazie.

Adi 15 Novembre 1641

Convocato il spettabile Consiglio di 150 alla loggia per ballottar il sopradetto capitolo havendo prima giurato tutti del Consiglio alla presentia dell'illustrissimo Reggimento, furonno li ballottanti compreso l'illustrissimo Reggimento et il signor suo cancellier n.o 97.

Letto et ballottato il sopradetto capitolo hebbe in favor balle no. 70 et de non balle no. 27. Preso.

Dimo Bua v(ic)e Canc(eglie)r della Spettabil Communità.

Ἔγγραφο 2

Ἰπόμνημα τοῦ βάλου Antonio Girardo τῆς 23ης Νοεμβρίου 1641

Πηγή: A.S.V., Senato, Deliberazioni, Mar, filza 343, φ.χ.ά., πρωτότυπο.

Serenissimo Prencipe

La numerosa quantità de pretti sive papà del ritto greco, che sono stati sin hora ordinati per le ville di quest'isola hà causate tante scandalose confutioni, mentre le poche, et povere chiese, et poco numero delli habitanti in riguardo de

molti de medemi pretti, che ascendono al n.o di 259 incirca ritrovandosene sino otto, dieci et sedici per vila oltre molto altro numero de monaci, sive calogeri dello stesso ritto, non sono bastevoli al loro sostentamento, e tanto più che tutti prendendo moglie se gl'ingrossano le famiglie, onde sono necessitati procacciarsi il vitto con maniere improprie, turbandosi l'un'l'altro con litiggij et querelle, per scatiare, et rispetive haver luoco nelle chiese stesse, riuscendo oltre il disservitio di Dio tanto numero de religgiosi in danno della Serenità Vostra mentre si esentano dalle facioni, et angarie ben spesso bisognose per l'armata, guardie, et altri publici affari, per lo che la felice memoria dell'eccellentissimo signor Antonio Pisani Proveditor General in quest'isole l'anno 1631 25 maggio per divertire tali pregiuditij decretò, che non pottesse essere approbato alcun religgioso per il Diaconato, se non haverà anni 25 et al sacerdotio 30 almeno, come dispone il sacro canone al capo 22 del sesto Concilio Generale Neocesarense alla sessione ii, ordinando quelle prudentissime regole, che per la medema terminatione constano, acciò la promotione et ordinatione de sacerdoti greci sia fatta in persone di qualche intelligenza et non in ogn'uno ancor che di tenera et incongrua età, come da quell' eccellenza fu scoperto essere introdoto l'abuso, la qual terminatione// per non havere havuto il beneplacito, et necessaria confirmatione di cotesto eccellentissimo Senato venendo abasata, ne in conto alcuno eseguita con successi pregiudiciali, essendone di presente molti di minor età de anni sedici, et per conseguenza inhabili, che celebrano la santissima messa, come dall'occlusa detentione presentata dalla Magnifica Comunità Vostra Serenità potrà chiaramente comprendere. Questi fidellissimi cittadini, per in augumento di fede, et devotione cosi verso sua Divina Maestà, come della Serenità Vostra non ciedono a qualsisia altra città di catolica religgione bramando l'esecutione de sacri canoni, et della terminatione medema a 15 instante nel loro consiglio balotarono, et presero l'occlusa loro supplicatione, con quale humilmente ricercano la confermatione del medemo decreto, lo che con le annesse scritture presentato solamente a Noi, (per esser l'Illustrissimo signor Provveditor e Capitano per ancora indisposto, che non può udire alcuno) supplicandoci di dover il tutto con i nostri senti trasmettere in cotesto eccellentissimo Senato come riverentemente all'oggetto predeto facciamo, per debbita essecutione de i loro privileggij, siano tenuti aggio... alla Serenità Vostra esser per nostro riverentissimo senso [... ..] piu necessaria la confirmatione et essecutione di tutto il decreto del sudetto eccellentissimo Pisani nella materia delli pretti stessi, [... ..] se fosse ingiunto nel medemo, che non potessero essere se non uno di// pretti al piu per villa, et che per le lettere dimissoriali che doverano levare doppo le necessarie prove, per andarsi ad ordinare il signor Protopapà non pottesse partecipare alcuna utilità o emolumento, conforme i sacri concilij, darebbe effetto mirabile poiche come il poco numero renderebbe a quelli maggior commado di vivere con decoro, a servitio di Dio senza

disminutione delle pubbliche foncioni, cosi detto signor protopapà non [.....] cosi facilmente nell'oppera della molteplicità de preti, tanto pregiudiziale e danosa al servizio di Sua Divina Maestà et delle cose pubbliche. Rimetendose però a quel di piu per [.....]mato proprio dell'infalibile suprema Divina sapienza della Serenità Vostra. Grazie.

Corfù li 23 9mbre 1641 s.v.

Antonio Girardo Bailo di mano propria con giuramento

Gio: Francesco Grimani consiglier di mano propria con giuramento.

Giacomo Zancaruol consiglier di man proprio con giuramento.

ABSTRACT

THE CORFIOT CLERGY DURING THE DECADE 1631-1641. COMMENTS ON A DECREE

Spyros Chr. Karydis

In 1631 the provveditor general Antonio Pisani issued a decree through which he aimed at settling the issue of ordinations in Corfu and at reducing the number of clergymen, stating the conditions for joining the clergy, organizing the framework for controlling the efficiency and knowledge of candidates and enforcing the keeping of Registrar Acts. Ten years later, in 1641, the corfiot Community, sent an ambassador to Venice, to ask, among other things, for the confirmation of the decree, which had not been implemented yet.

What is being researched in this communication, thanks to the available archive material of the period 1631-1641 from the Corfiot and Venetian archives, is how imperative Pisani's intervention had been in 1631, as well as the reasons which urged the corfiot Community to ask for the confirmation of the decree. More specifically, our interest is centered on the number of clergymen and their ratio to the population of the island. Also, on the subject of irregular ordinations and more specifically on the ordaining of minors, as well as on the precision of claims on the part of the Community and the venetian Reggimento on the existence of few and poor churches, as compared to the number of clergymen.

